Sosyal Bilimler Enstitüsü

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ BİLİM DALI

AZERBAYCANIN BÖLGEDEKİ ENERJİ FAALİYETLERİ VE ULUSAL KALKINMA SÜRECİNDE ENERJİNİN ROLÜ

Yüksek Lisans Tezi

ARZUMAN ALİYEV

İSTANBUL, 2023

Sosyal Bilimler Enstitüsü

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ BİLİM DALİ

AZERBAYCANIN BÖLGEDEKİ ENERJİ FAALİYETLERİ VE ULUSAL KALKINMA SÜRECİNDE ENERJİNİN ROLÜ

Yüksek Lisans Tezi

ARZUMAN ALİYEV

Danışman: DOÇ. DR. VUGAR İMANBEYLİ

İSTANBUL, 2023

ÖZET

AZERBAYCANIN BÖLGEDEKİ ENERJİ FAALİYETLERİ VE ULUSAL KALKINMA SÜRECİNDE ENERJİNİN ROLÜ

Enerji kaynakları özellikle 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında ülkelerin gelişiminde önemli bir faktör haline gelmiştir. Sanayi Devrimi'yle birlikte enerji kaynaklarının önemi daha da artmıştır. Özellikle son elli seneden beridir petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olan ülkeler bu kaynaklar sayesinde ekonomik alanda önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Ayrıca enerji kaynakları dış politika aracı olarak da kullanılagelmiştir.

Petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olan Azerbaycan için de bu kaynakların önemi tartışılmazdır. Bu çalışma da özellikle 1991 sonrasında yani Azerbaycan'ın bağımsızlık döneminde bu enerji kaynaklarıyla ilgili ülke yönetiminin geliştirdiği stratejileri incelemekte, bu enerji kaynaklarının ülkenin genel ekonomik gelişimindeki ve dış politikasındaki rolünü araştırmaktadır. Çalışma, enerji kaynaklarının Azerbaycan ekonomisinin gelişiminde ve ülkenin uluslararası alanda saygın bir aktör olarak yer almasında son derece kritik bir rol oynadığını ileri sürmektedir.

1990'lı yılların başlarında formüle edilen enerji stratejileri planlı bir şekilde uygulamaya geçirilmiş, başlangıçta yabancı yatırımcılardan sermaye çekilmiş ve burada çok aktörlü konsorsiyumlar kurulmuş, yurtdışından teknoloji transferleriyle birlikte yerli üretimin verimliliği artırılmış, akabinde bu kaynakların yurtdışı piyasalarına nakli için sınır-ötesi boru hatları projeleri kademeli olarak devreye alınmış ve neticede enerji arz güvenliği de garanti altına alınmıştır. Bu süreçte Azerbaycan, bölgesel ve kıtasal çapta çeşitli işbirlikleri geliştirmiştir. Enerji kaynaklarından gelen mütemadi ve muazzam gelirler sayesinde Azerbaycan ekonomisinin makro-iktisadi gelişiminin bir dönüşüm geçirdiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Enerji, Azerbaycan Ekonomisi, Enerji Boru Hatları, Petrol ve Doğalgaz

ABSTRACT

AZERBAIJAN'S ENERGY ACTIVITIES IN THE REGION AND THE ROLE OF ENERGY IN THE NATIONAL DEVELOPMENT PROCESS

Energy resources have become an important factor in the development of countries, especially in the late 19th and early 20th centuries. With the Industrial Revolution, the importance of energy resources has increased even more. Especially since the last fifty years, countries with oil and natural gas resources have made significant progress in the economic field thanks to these resources. Energy resources have also been used as a foreign policy tool.

The importance of these resources for Azerbaijan, which has also oil and natural gas resources, is indisputable. This study examines the strategies developed by the country's leadership regarding these energy resources, especially after 1991, i.e. during Azerbaijan's independence period, and investigates the role of these energy resources in the country's overall economic development and foreign policy. The study argues that energy resources have played a critical role in the development of Azerbaijan's economy and also in establishing the country as a respected actor in the international arena.

It can be said that the energy strategies formulated in the early 1990s were implemented in a planned manner, in this context initially attracting capital from foreign investors and establishing multi-actor consortia, increasing the efficiency of domestic production through technology transfers from abroad, then gradually constructing cross-border pipeline projects for the transportation of these resources to world markets, and thus ultimately guaranteeing energy supply security. In this process, Azerbaijan has developed a variety of regional and continental partnerships. It can be argued that the macro-economic development of the Azerbaijani economy has been transformed thanks to the constant and enormous revenues from energy resources.

Keywords: Energy, Azerbaijani Economy, Energy Pipelines, Oil and Natural Gas.

ÖNSÖZ

Azerbaycan Cumhuriyeti 1991'te bağımsızlığını ilan ettikten sonra sahip olduğu zengin petrol ve doğalgaz kaynakları ile ekonomik, siyasi ve askeri alanda güçlenmeye başlamıştır. Güney Kafkasya'da önemli bir aktör haline gelmiştir. Çalışmada bu enerji kaynakları ön plana çıkarılmış ve Azerbaycan için nasıl bir konumda olduğu araştırılmıştır. Bir Azerbaycanlı olarak bu çalışmayı yapmamdaki temel neden Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası gelişim sürecini göstermek olmuştur.

Bu zorlu süreçte desteğini üzerimden esirgemeyen, farklı bakış açısından olayları yorumlamakta bana yol gösteren, öğrenicisi olmaktan gururlandığım, olmayacak diye düşündüğüm zamanlarda beni karamsarlıktan çıkaran, söylemleriyle beni motive eden değerli tez danışmanım Doç. Dr. Vugar İmanbeyli'ye sonsuz teşekkür ediyorum. Aynı zamanda eski öğrencisi olduğum, Vügar hocayla tanışmama vesile olan Prof. Dr. Hasan Korkut'a teşekkür ederim.

Eğitim öğretim süreci boyunca her anlamda bana yardımcı olan, Türkiye'ye geldiğim ilk zamanlardan tanıştığım, kardeş olarak gördüğüm Murat Can Akyol'a ve Muhammed Ali Çördük'e teşekkür ederim. Zor zamanlarımda beni tek bırakmadıkları için kendilerine minnetarım.

Son olarak bana inanan, her türlü zorluğu aşacağımı düşünen, bütün kararlarımda benim yanımda olan, beni destekleyen, beni hayata hazırlayan, ömrüm boyunca haklarını ödeye bilmeyeceğim, temel motivasyon kaynağım olan annem Vefa Aliyeva'ya ve babam Abdulla Aliyev'e sonsuz teşekkür ediyorum.

Arzuman Aliyev

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET i

ABSTRACT ii

ÖNSÖZ iii

TABLOLAR LİSTESİ vii

ŞEKİLLER LİSTESİ viii

KISALTMALAR ix

GİRİŞ 1

1. ENERJİ VE KALKINMA 6

1.1. Enerji Kavramı 7

1.2. Enerji Kaynaklarının Sınıflandırılması 8

1.3. Yenilenebilir Enerji Kaynakları 8

1.3.1 Hidrolik Enerji 9

1.3.2 Rüzgâr Enerjisi 9

1.3.3 Güneş Enerjisi 10

1.3.4 Biyokütle Enerjisi 10

1.3.5. Jeotermal Enerji 10

1.4. Yenilenemez Enerji Kaynakları 12

1.4.1 Petrol Enerjisi 12

1.4.2 Doğalgaz Enerjisi 15

1.4.3 Kömür Enerjisi 19

1.4.4 Nükleer Enerji 20

1.5. Enerji Kaynakları ve Ekonomik Büyüme 20

1.5.1 Klasik ve Neo-Klasik İktisatta Enerji 21
1.5.2 Jevons Paradoksu 21
1.5.3 Hotelling Kuralı 22
1.5.4 Üretim Faktörü Olarak Enerji 22
1.6. Dış Politik Güç Olarak Enerji 23
1.7. Enerji ve Milli Güvenlik 24
1.8 Kalkınma 26
1.8.1 Büyüme ve Kalkınma İkilemi 28
2. AZERBAYCAN'DA ENERJİ VE BÖLGESEL PROJELER 29
2.1. Sovyet Öncesi Dönem 29
2.2. Sovyet Dönemi (1917-1991) 30
2.3. Bağımsızlık Sonrası (1991) Azerbaycan'ın Enerji Stratejisi 32
2.3.1. Asrın Anlaşması 35
2.4. Bölgesel Enerji Projeleri 38
2.4.1 Bakü-Novorossiysk Petrol Boru Hattı 39
2.4.2 Bakü-Supsa Petrol Boru Hattı 39
2.4.3 Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı 40
2.4.4 Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı 41
2.4.5 Boru Hatları ve Bölgesel Etkileri 42
2.5 Güney Gaz Koridoru (GGK) 44
2.6. Enerji Meselesinde Bölgesel Meydan Okumalar 48
3. AZERBAYCAN'IN ULUSAL KALKINMA SÜRECİNDE ENERJİNİN ROLÜ 52
3.1. Azerbaycan Ekonomisi Genel Değerlendirme 52
3.1.1 Buhran Dönemi (1991-1994) 53
3.1.2 İstikrar Dönemi (1995-2000) 53
3.1.3 Refah Dönemi (2001 ve Sonrası) 55
3.2. Azerbaycan'da Temel Ekonomik Göstergeler 57

3.2.1 Enflasyon 57
3.2.2 Yabancı Yatırım 60
3.2.3 Döviz Kuru 61
3.2.4 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 63
3.3. Azerbaycan'ın Enerji Gelirleri ve Devlet Petrol Fonu (SOFAZ) 65
3.4. Azerbaycan'ın Dış İlişkilerinde Enerji Kaynaklarının Rolü 70
3.5. Enerji Gelirlerinin Savunma Harcamalarına Etkisi 73
SONUÇ 76
KAYNAKÇA 80

TABLOLAR LİSTESİ

		Sayfa No.
Tablo 1:	Dünyada Yenilenebilir Enerji Üretimi 2021 (Twh- Teravat Saat)	11
Tablo 2:	Dünyada Kanıtlanmış Petrol Rezervleri (bin milyon ton)	13
Tablo 3:	Dünyada Bölgelere Göre Petrol Üretimi (milyon ton)	14
Tablo 4:	Dünyada Bölgelere Göre Petrol Tüketimi (milyon ton)	15
Tablo 5:	Dünyada Bölgelere Göre Doğalgaz Rezervleri (trilyon m^3)	17
Tablo 6:	Dünyada Bölgelere Göre Doğalgaz Üretimi (milyar m^3)	17
Tablo 7:	Dünyada Bölgelere Göre Doğalgaz Tüketimi (milyar m^3)	18
Tablo 8:	Azerbaycan'da Petrol Üretimi (milyon ton)	65
Tablo 9:	Azerbaycan'da Petrol İhracatı (milyon ton)	66
Tablo 10:	Azerbaycan'da Doğalgaz Üretimi (milyar m^3)	67
Tablo 11:	Azerbaycan'da Doğalgaz İhracatı (milyar m^3)	67
Tablo 12:	SOFAZ Rezervleri (2001-2010 arası, milyar dolar)	68
Tablo 13:	SOFAZ Rezervleri (2011-2022 arası, milyar dolar)	69
Tablo 14:	Azerbaycan'ın Savunma Bütçesi (2001-2011) (milyon dolar)	74
Tablo 15:	Azerbaycan'ın Savunma Bütçesi (2012-2022) (milyar dolar)	74

ŞEKİLLER LİSTESİ

		Sayfa No.
Grafik 1:	Azerbaycan'da Enflasyon Oranları	59
Grafik 2:	Brent Petrol Fiyatı (Varil/Dolar)	60
Grafik 3:	Azerbaycan'da Döviz Kuru	62
Grafik 4:	Azerbaycan'da GSYH Büyüme Oranları	64

KISALTMALAR

AB Avrupa Birliği

ABD Amerika Birleşik Devletleri

AIOC Azerbaycan International Operating Company (Azerbaycan Uluslararası Operasyon Şirketi)

AGİT Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

BDT Bağımsız Devletler Topluluğu

BTC Bakü-Tiflis-Ceyhan

BTE Bakü-Tiflis-Erzurum

GGK Güney Gaz Koridoru

GSYM Gayri Safi Milli Hasıla

GSYH Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

IEA International Energy Agency (Uluslararası Enerji Ajansı)

IMF International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)

OECD Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)

OPEC Organization of Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)

SOCAR The State Oil Company of Azerbaijan Republic (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi)

SOFAZ State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu)

SSCB Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği

TANAP Trans-Anatolian gas pipeline (Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı)

TAP Trans Adriatic Pipeline (Trans Adriyatik Boru Hattı)

GİRİŞ

Yenilenemez enerji kaynaklarından olan petrol ve doğalgaz, Sanayi Devrimi'nden sonra ön plana çıkmaya başlamış ve 20. yüzyılın başından itibaren de bu kaynakların küresel ölçekte kullanımı artmıştır. Fakat söz konusu kaynaklar dünyanın belirli bölgelerinde bulunmaktadır, dolayısıyla bu enerji kaynaklarına sahip olan ülkeler uluslararası arenada diğer ülkelere göre daha avantajlı konumdadırlar. 1970'li yıllarda yaşanan petrol kriziyle birlikte petrolün önemi daha da artmış ve uluslararası politik ekonomi literatüründe popülerlik kazanmıştır. Petrol bu dönemden itibaren temel üretim faktörü olarak nitelendirilmeye başlamıştır. Zira petrol kriziyle enerji sorunu yaşayan ülkelerde sanayi üretimi yavaşlamış, bu da ekonomik olarak olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Burada temel mesele kaynaklara sahip olabilmek değil aynı zamanda bu kaynakları uluslararası pazarlara ulaştırmak ve bu süreçte güvenilir ortaklıklar kurabilmektir, yani enerji arzını güvenceye almaktır. Enerji kaynaklarına sahip olan ülkeler diğer ülkelerle işbirliği içerisinde olup enerji projelerini gerçekleştirmekte ilişkilerini geliştirmektedirler.

Enerjiye ilişkin iktisat literatürüne bakıldığında enerji kaynaklarının ara mal olarak nitelendirildiği görülmektedir. Klasik ve neo-klasik iktisatçılara göre enerji temel üretim faktörü olarak değil de ara mal olarak değerlendirilmektedir. Klasik iktisatta önde gelen isimler Adam Smith ve David Ricardo enerji kavramı yerine doğal kaynak terimini kullanarak konuyu daha geniş bir yelpazede incelemişlerdir. Neo-klasik iktisatçılardan olan William Stanley Jevons ve Harold Hotelling enerji kaynaklarının önemini somut vakalar üzerinden örneklendirerek konuya açıklık getirmişlerdir. Jevons kaynakların tükenmesi durumunda üretim maliyetlerinin artacağını savunurken, Hotelling enerji üretim maliyetinin minimum seviyelerde olması gerektiğini vurgulamıştır. Enerjiye dayalı ekonomik kalkınmanın sağlanmasında bu iki yaklaşım önemli konumdadır.

Bu bağlamda ekonomisi petrol ve doğalgaz gelirlerine bağımlı olan Azerbaycan'ın enerji stratejisinin ekonomik ve siyasi etkileri bu çalışmada incelenmiştir. Azerbaycan bölgesel ölçekte petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olan sayılı aktörlerden birisidir. Ülke 1991'te bağımsızlığını yeniden kazanmasıyla kendi enerji stratejisini geliştirmiş ve uluslararası arenada kendine yer edinmeye çalışmıştır. Bakü yönetimi enerji stratejisini belirlemekte çok taraflılık ilkesine dayanarak yabancı aktörlerle ilişkiler geliştirmiştir. Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynakları üzerinden hem ekonomik gelişimini sağlamış hem de bölge dışı aktörlerle yaptığı anlaşmalar ve projeler sayesinde bölgesel ölçekte güç kazanmıştır.

Bağımsızlığından itibaren ülke ekonomisinin kaydettiği gelişme incelenirse, Azerbaycan ekonomisinin olumlu yönde oldukça geliştiği söylenebilir. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynakları dış politikada da etkili bir faktör olarak iyi ilişkiler inşa etmesini sağlamıştır. Ayrıca petrol

ve doğalgaz gelirleri Azerbaycan'ın askeri alanda da gelişmesini sağlayarak bölgesel düzeyde ülkeyi güçlendirmiştir. Öyle ki, enerji gelirleri sayesinde savunma harcamalarını artıran Azerbaycan askeri olarak güçlendikten sonra işgal edilmiş topraklarını geri alabilmiştir.

Azerbaycan'ın enerji stratejisi ve enerji kaynaklarının ekonomideki rolüne ilişkilen önemli çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Osman Nuri Aras "Asrın Anlaşması" üzerinden Azerbaycan'ın enerji stratejisini anlatarak anlaşmanın ülkeye katkıları üzerine inceleme yapmıştır. Aras "Asrın Anlaşması"nı Batıyla ilişkileri geliştirmek adına önemli bir gelişme olarak değerlendirmiş ve anlaşmadan sonra Azerbaycan'ın stratejik konumunun güçlendiğinin altını çizmiştir. Aras'a göre bu anlaşma Bakü yönetimi için enerji alanında stratejik hedeflere ulaşmakta öncül konumdadır.[1]

Diğer bir araştırmacı, Rovshan İbrahimov yaptığı incelemede Azerbaycan'ın enerji ihracatında alternatif yolların önemini araştırmıştır. Gürcistan ve Türkiye üzerinden enerji ihracatının yapılmasıyla Azerbaycan'ın Rusya'ya olan bağımlılıktan kurtulacağını öne sürmüştür. İbrahimov'a göre Hazar bölgesinde baskın güç olmaya çalışan Rusya karşısında Azerbaycan alternatif güzergahlarla petrol ihraç ederek güçlenmiştir.[2]

Yabancı yatırımların Azerbaycan ekonomisindeki rolüne ilişkin ise Altay İsmayılov bir değerlendirme yapmış ve Azerbaycan'a yapılan yatırımlarda Batılı ülkelerin ilk sırada geldiğini tespit etmiştir. Batılı ülkelerden Azerbaycan'a yapılan yabancı yatırımlarda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) ilk sırada olduğu belirtilmektedir. Azerbaycan ekonomisinde yabancı yatırımların yaklaşık %90'u enerji alanında olmuştur. Çünkü enerji merkezi olarak görülen Azerbaycan Hazar bölgesinde yabancı yatırımcılar için cazip bir ülke olarak görülmüştür.[3]

Azerbaycan'ın Avrupa'ya doğalgaz ihracatıyla ilgili Müslüm İbrahimov vd. Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesinin (TANAP) Azerbaycan'a katkılarına değinmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan'ın Avrupa enerji arz güvenliğinin sağlanmasında önemli bir konuma sahip olduğunun altını çizmiştir. Yazarlara göre Avrupa bölgesi günümüzde uluslararası arenada saygın ve gelişmiş bir konumdadır. Azerbaycan'ın Avrupa ülkeleri ilişkileri üst düzey seviyelere çıkarması sadece ekonomik değil siyasi olarak Azerbaycan için olumlu sonuçlar doğurmuştur.[4]

---

1 Osman Nuri Aras, "Asrın Anlaşması ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi (Contract of the Century and the Influence of the Azerbaijan Economy)", *Akademik Araştırmalar Dergisi,* Sayı 30, Ekim 2006, s. 41-59.

2 Rovshan Ibrahimov," Azerbaijan Energy Strategy and The Importance of the Divercıfication of Exported Transport Routes", *Journal of Qafqaz University, 2010*, s. 23-29.

3 Altay İsmayılov, "Gelişmekte Olan Ülkelerin İktisadi Kalkınmasında Yabancı Yatırımların Rolü: Azerbaycan Değerlendirmesi", *TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi,* Cilt 2, Sayı 5, 2010, s. 83-91.

4 Muslum Ibrahimov et al, "Evaluation of Tanap and Tap Projects Efficiency: "Diversification of The Gas Supply for The European Union's Energy Security – Caspian and Central Asian Gas", *Economic and Social Development: Book of Proceedings,* 2019, s. 779-785.

Maksym Aliyev de Güney Gaz Koridoru ile ilgili yaptığı çalışmada Avrupa'nın enerji arz güvenliğinin sağlanmasında Azerbaycan'ın rolünden bahsederek Azerbaycan ve Avrupa Birliği ilişkilerini incelemiştir. Yazar, Azerbaycan'ın ihracatının %51'den fazlasını Avrupa'ya yapıldığını ifade ederek ikili ilişkilerin Azerbaycan ekonomisi için oldukça önemli olduğunun altını çizmiştir. Özellikle Şubat 2022'den sonra Azerbaycan'ın Avrupa nezdinde güvenirliliği artmıştır.[5]

Hazar bölgesi devletlerin bağımsızlık kazanmasıyla Hazar'ın statüsüyle ilgili bölge devletleri arasında yaşanan gelişmelere ilişkin Sinan Oğan bazı çıkarımlarda bulunmuş ve ortaya çıkan anlaşmazlıkları incelemiştir. Oğan'a göre İran ve Rusya Batılı aktörlerin bölgedeki işbirliğinden rahatsız olurken Türkmenistan da hak iddia ettiği yataklar adına tarafsızlığını bozarak Rusya ve İran'dan yana olmuştur. İlk zamanlar Azerbaycan ve Kazakistan'ı destekleyen Türkmenistan hükümeti hatta 1993'te sahilden 12 millik bölgeyi devletin karasuları kabul eden yasayı onaylasa da sonraki yıllarda bu yaklaşımdan vazgeçerek 1996'ta imzalanan bildiride 45 millik bölgede ortak kullanımı savunmuştur.[6] Bu arada SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Hazar ülkeleri ilk yıllarda ciddi sorunlar yaşamış ve bölgede gerilim artmıştır.

Azerbaycan bağımsızlık sonrası dönemde ekonomik alanda bir takım sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Kendini ekonomik kriz içinde bulan Bakü yönetimi yabancı yatırımlar alarak ülke ekonomisini toparlamaya çalışmıştır. Osman Nuri Aras Azerbaycan'da ekonomik göstergeler üzerinden analiz yapmıştır. Bu bağlamda Aras ekonomik veriler üzerinden yaptığı analizde 1994'ten sonra ülkenin toparlanmaya başladığını ileri sürerek Batılı şirketlerin Azerbaycan ekonomisinde güçlü konumda olduğunu göstermiştir.[7]

Ülviyye Sayılı Aydın 2014 petrol fiyatlarındaki düşüşün ve 2020'de başlayan Covid-19 salgınının Azerbaycan ekonomisindeki etkilerini incelemiş ve petrol fiyatlarında yaşanan düşüşün ekonomide küçülmeye yol açtığını ileri sürmüştür. Aydın'a göre o dönem küresel ölçekte üretimin yavaşlaması enerjiye olan talebi azaltmış bundan dolayı enerji fiyatlarında ciddi oranda düşüş yaşanmıştır.[8]

Rustamov ve Hajiyev yayımladıkları makalede petrol fiyatlarında yaşanana düşüşün Azerbaycan'da enflasyon üzerinden etkilerini VAR ve VECM modelleri ile analiz ederek incelemişlerdir. Yazarlara

5 Maksym Aliyev, "The EU-Azerbaijan Relations in the Gas Transporting Sector", *Language, Culture, Politics. International Journal,* Cilt 1, Sayı 7, 2022, s. 205-208.

6 Sinan Oğan, "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı", *Avrasya Dosyası,* Cilt 7, Sayı 2, 2001, s. 143-183.

7 Osman Nuri Aras. *Azerbaycan Ekonomisi Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz.* Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003.

8 Ülviyye Sanılı Aydın, "COVID-19 Pandemic and Azerbaijan's Economy: Policy Lessons in Hard Times", *Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences*, Cilt 20, Sayı 1, 2022, s. 103-120.

göre petrol fiyatlarındaki ani düşüşler Azerbaycan'da üretimi yavaşlatmakta ve enflasyonu tetiklemektedir.[9]

Mukhtarov vd. çalışmalarında ham petrol fiyatlarının Azerbaycan ulusal gelirindeki tesirini kaleme almıştır. Çalışmada SVAR metodu kullanılarak ham petrol fiyatlarının Azerbaycan'daki enflasyon, ticaret gelirleri ve döviz kuruna etkileri üzerinden bir analizi yapılmıştır. Çalışmada petrol fiyatlarında yaşanan %1'lik değişimin bile özellikle enflasyonda etki yarattığı iddia edilmiştir. Bundan dolayı Merkez Bankası para politikalarında dikkatli davranmaktadır.[10]

Enerji kaynaklarının dış politikadaki etkisine ilişkin Arastu Habibbeyli çalışmasında petrol ve doğalgaz projelerinden bahsederek Azerbaycan'ın Batı dünyası ile gelişen ilişkileri incelemiştir. Habibbeyli'ye göre Azerbaycan'ın Batıyla yakınlaşmasında enerji faktörü göz ardı edilemez. Zira Batılı ülkeler kendilerine yeni kaynaklar ararken Azerbaycan stratejik ortak olarak görülmüştür. Çalışmada enerji alanında ilişkilerini geliştiren Azerbaycan'ın siyasi alanda da Batılı aktörlerle yakınlaştığı iddia edilmiştir.[11]

Enerji kaynaklarının dış ilişkilerdeki rolüne ilişkin yapılan başka bir çalışma da Alexander Murinson'a aittir. Murinson çalışmasında Azerbaycan'ın Türkiye ve İsrail ile gelişen ilişkilerini inceleyerek Azerbaycan'ın çıkarlarını ön plana çıkarmıştır. Murinson'a göre Türkiye bölgesel güç olarak dış politika kararlarında Azerbaycan'ın yanında yer alırken İsrail de Amerikan Kongresinde etkili bir faktör olarak Azerbaycan lehine politikalar yürütmektedir.[12]

Literatür değerlendirilmesinde de görüldüğü üzere Azerbaycan üzerine yapılan çalışmalar genellikle enerjinin ekonomideki rolü ve enerji politikası ile ilgili olmuştur. Türkçe kaynaklarda ağırlıklı olarak enerji kaynaklarının ekonomik etkileri incelenirken, İngilizce kaynaklarda Azerbaycan'ın enerji politikası ve Avrupa ülkeleri ile yakınlaşması daha ön plana çıkarılmıştır.

Bu çalışmada konuyla ilgili akademik dokümanlar incelenmiş, Azerice, Türkçe ve İngilizce kaynaklar üzerinden bir analiz yapılmıştır. Literatürdeki verilere ek olarak resmi hükümet kurumlarındaki veriler, üst düzey yöneticilerin açıklamaları vb. kaynaklar da araştırılmıştır. Bu bağlamda 1991-2022 yılları

9 Ali Rustamov and Nazim Hajiyev, "How Oil Price Drops Are Reflected By Imported Inflation in Azerbaijan?", *International Journal of Energy Economics and Policy*, Cilt 9, Sayı 2, 2019, s. 182-193.

10 Shahriyar Mukhtarov et al, "The Effect of Oil Prices on Macroeconomic Variables: Evidence from Azerbaijan", *International Journal of Energy Economics and Policy*, Cilt 10, Sayı 1, 2019, s. 72-80.

11 Arastu Habibbeyli, "Reconsidering Azerbaijan's Foreign Policy on the 25th Anniversary of Restored Independence", *Perceptions: Journal Of International Affairs*, Cilt 22, sayı 1, 2017, s. 29-48.

12 Alexander Murinson, "Azerbaijan–Turkey–Israel Relations: The Energy Factor", *Middle East Review of International Affairs*, Cilt 12, Sayı 3, 2008, s. 47-64.

arasında enerji kaynaklarının etkisiyle Azerbaycan'da ekonomik, politik ve güvenlik alanında meydana gelen değişimler göz önünde bulundurularak ülkenin nasıl bir süreçten geçtiği incelenmiştir.

Tezin iç organizasyonuna gelince, bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde genel olarak enerji kaynakları ve bu kaynakların etkileri incelenmiştir. Enerji kaynaklarının bir sınıflandırılması verilmiş, küresel ölçekte üretim ve tüketim oranları kısaca analiz edilmiştir. Burada iktisat literatürüne de kısaca girilerek enerjinin ne zaman ön plana çıkmasından ve küresel ölçekte kullanılmasından bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra enerjinin ekonomik, siyasi ve güvenlik alanındaki rolünden bahsedilmiştir. Çünkü enerji kaynaklarına sahip olmak bir ülke için uluslararası arenada bir takım avantajlar yaratmaktadır. İktisat literatüründe klasik ve neo-klasikler enerji faktörünü temel üretim faktörü olarak görmeseler de enerji kaynaklarının ekonomideki rolüne ilişkin çeşitli yaklaşımlar ortaya atmışlardır. Jevons ve Hotelling iktisat literatüründe ekonomik gelişim için enerji kaynaklarının gerekliliğini vurgulamışlardır.

Tezin ikinci bölümünde Azerbaycan'da enerjinin durumu ve bölgesel çaptaki enerji projeleri irdelenmektedir. Ayrıca 20. yüzyılda Sovyetler Birliği'nin yönetimi altındayken Azerbaycan petrolünün Moskova için önemi araştırılmıştır. Çünkü Sovyetler Birliği için Azerbaycan petrolü önemli bir faktör olmuştur. Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmesiyle yeni enerji politikaları benimsemiş ve diğer aktörlerle bölgesel işbirliği içerisinde olmuştur. Bu bağlamda Bakü-Novorossiysk, Bakü-Supsa, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hatları, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı ve Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı üzerinde inceleme yapılmıştır. Bu projelerin Azerbaycan için ekonomik ve siyasi önemi analiz edilmiştir. Bu projeler sayesinde ve yine bu alanda yapılan anlaşmalar sonucu Azerbaycan, ekonomik olarak gelişmeye başlamıştır. Bu süreçte Bakü siyasi olarak da güç kazanmıştır.

Tezin son bölümünde ise petrol ve doğalgazın Azerbaycan ekonomisi için önemi incelenmiştir. Burada öncelikle Azerbaycan ekonomisinin genel bir değerlendirmesi yapılmış ve enerji kaynaklarının ekonomideki rolü analiz edilmiştir. Zira bağımsızlık sonrası ekonomik çöküş yaşayan Azerbaycan'ın toparlanma sürecinde bu enerji kaynakları oldukça etkili olmuştur. Temel ekonomik göstergeler olan enflasyon, döviz kuru, yabancı yatırım ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) üzerinden Azerbaycan ekonomisi değerlendirilmiş ve enerji gelirlerinin bu veriler üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Belirtilmelidir ki, petrol fiyatlarındaki oynamalar söz konusu göstergeler üzerinde etki yaratmaktadır. Bu bölümde Devlet Petrol Fonu'ndan (SOFAZ) bahsedilerek bu fonun faaliyetleri incelenmiştir. Ayrıca son kısımda enerji gelirlerinin siyasi ve askeri alanda oluşturduğu etkiler irdelenmiştir.

Bu çalışmadaki temel amaç Azerbaycan'ın bölgedeki enerji faaliyetlerini incelemek ve enerjinin kalkınma sürecinde nasıl bir rol oynadığını göstermek olmuştur. Bu bağlamda, Azerbaycan ekonomisi enerji kaynaklarına bağımlı olduğundan enerji politikalarını belirlemekte Bakü yönetiminin dikkatli

davrandığı, bölge ve bölge dışı aktörlerle çeşitli ortaklıklar kurduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın, sahip olduğu kaynaklar sayesinde siyasi alanda nüfuzunu artırdığı, dahası enerji gelirleri sayesinde askeri alanda da gelişmeye başladığı tespit edilmiştir. Son olarak enerji kaynakları sayesinde Azerbaycan'ın ciddi bir değişim sürecinden geçtiği görülmüştür.

AZERBAYCAN'IN BÖLGEDEKİ ENERJİ FAALİYETLERİ VE ULUSAL KALKINMA SÜRECİNDE ENERJİNİN ROLÜ

1. ENERJİ VE KALKINMA

1.1. Enerji Kavramı

Enerji kavramı birçok bilim dalında karşımıza çıkmaktadır. Teorik fizikçilerden Roman Ulrich Sexl'e göre enerji soyut bir kavramdır, herhangi nesnel bir varlık değildir. Herhangi bir eylemin gerçekleştirilmesinde enerjiye ihtiyaç duyulmaktadır. Materyalist görüşe sahip Reinders Duit'e göre bu nesnel bir varlıktır ve her yere nüfuz eden bir madde olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, enerji kavramı üzerinde temel bir anlaşmazlık olduğu söylenebilir.[13]

İlk defa Empedokles (M.Ö. 490-430) doğanın temel elementlerinden bahsetmiştir. Bunlar toprak, su ve hava olarak nitelendirilmektedir. Aristoteles ise (M.Ö. 384-322) bunlara ateş kavramını eklemiştir. Ama yine de tam anlamıyla enerji kelimesinin literatürde yer alması Aydınlanma Çağı'na yani 17. yüzyıla dayanmaktadır. Çoğu sözlük İngilizcede enerji kelimesinin en eski kullanımının 1599 yılı olduğunu göstermektedir.[14]

İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi (18. yüzyıl) ile enerji kaynaklarına olan ihtiyaç daha da artmaya başladı. Enerji olmadan makineler çalışamaz ve üretim yapılamazdı. William Jevons bu durumu yazılarında "kömür sorunu" olarak adlandırmıştır. Çelik ve demirin eritilmesinde çok fazla kömür lazım olmuştur. O tarihten sonra ise enerji kaynaklarına sahip olabilmek için devletler rekabet içerisinde olmuştur. Kaynaklara sahip olan ülkeler genellikle uluslararası arenada dikkatleri üstüne çekmiştir.[15]

19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan İkinci Sanayi Devrimi'nin temel unsuru elektrik enerjisi olmuştur. Sanayileşmekte olan dünyada motorlu makinelerin icat edilmesiyle beraber teknolojik açıdan gelişmiş bir çağa adım atılmıştır. Motorla çalışan bütün makinelerin kullanımında petrole talep arttığından dolayı petrol kaynakları stratejik bir hammadde haline gelmiştir.[16]

Günümüzde enerji faktörü kısıtlı enerji kaynakları bulunan ülkelerde çok büyük bir etken olarak görülmektedir, çünkü hem siyasi hem de ekonomik olarak bu durum ülkeleri baskı altına almaktadır. Enerji kaynakları dünya üzerinde eşit dağıtılmadığından dolayı enerji kaynaklarına sahip olmayan ülkeler enerji kaynaklarına sahip olan ülkelere bağımlı hale gelebiliyorlar. Bu bağımlılık sadece ekonomik olarak değil, siyasi ve güvenlik alanında da görülmektedir. Belli bir noktada enerji üreticisi ülkeler dünya siyasetinde söz sahibi bir konuma gelmektedir. Yani, kısacası enerji bir devlet için önemli bir güç kaynağıdır. 1970'lerde ortaya çıkan krizlerle beraber ise bu konu daha da anlaşılabilir olmuştur.

13 J.W. Warren, "The Nature of Energy", *European Journal of Science Education,* 1982, Cilt 4, Sayı 3, s. 295.
14 Mort Walker, "Concept of Energy", Centre Daily Times, 8/11/96.
15 Edward Anthony Wrigley, "Energy and the English Industrial Revolution", *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences,* Cilt 371, Sayı 1986, 2013, s. 4.
16 Nathan Rosenberg, "The Role of Electricity in İndustrial Development", *The Energy Journal,* Cilt 19, Sayı 2, 2009, s. 138.

Enerji güvenliği kavramı da son dönemlerde ortaya çıkmış, enerji alanında en önemli etkenlerden birisidir. Nitekim devletler için bir kaynağa sürekli ve kesintisiz bir şekilde ulaşmak oldukça önemlidir. Uluslararası Enerji Ajansı'na (IEA) göre enerji güvenliğinin sağlanması için enerji arzının kesintisiz, aynı zamanda fiyatının da uygun olması gereklidir. Ancak, devletlere göre enerji güvenliği kavramı farklı şekillerde yorumlanmaktadır, hatta bazı devletler için ulusal güvenlik ve enerji güvenliği arasında bir bağımlılıktan bahsedebiliriz. Asya Pasifik Enerji Araştırmaları Merkezi ise "4A" şeklinde enerji güvenliğini tanımlamıştır. Bunlar; mevcudiyet (Availability), erişilebilirlik (Accessibility), ekonomiklik (Affordability), kabul edilebilirlik (Acceptability).[17]

1.2. Enerji Kaynaklarının Sınıflandırılması

Küreselleşen dünyamızda enerji unsuru çok sık bir şekilde dünya gündeminde yer almıştır. Özellikle bu alanda dışa bağımlı olan ülkeler için oldukça önemli bir etkendir. Bundan dolayı, bu ülkeler var olan enerji kaynaklarına alternatif olacak kaynakları bulma arayışı içinde hep olmuşlardır. Ayrıca, enerji kaynaklarına sahip olan ülkeler de ellerindeki kaynakları sonuna kadar tüketmemek için aynı şekilde kendilerine alternatif aramaktadırlar. Çünkü enerji ihracatçısı ülkelerin de ekonomik olarak gelişmeleri için söz konusu kaynaklardan elde ettikleri gelirlere tamamen bağlı olmamaları gerekmektedir. Bununla birlikte enerji kullanım oranına göre fosil kaynaklar önemli bir oranla birinci sırada yer almaktadır. Bu çerçevede petrol, doğalgaz ve kömür kullanımı %80'den fazla bir orana sahiptir.[18]

Enerji kaynakları kullanımlarına ve yeniden dönüştürüle bilirliklerine göre iki ana başlık altında ayrıştırılmaktadır. Literatürde enerji kaynakları kullanımlarına göre yenilenebilir ve yenilenemez, yeniden dönüştürüle bilirliklerine göre ise birincil ve ikincil enerji kaynakları şeklinde bir ayrışma yapılmaktadır. Bu arada, ikincil enerji kaynakları birincil kaynaklardan üretilmektedir.[19]

1.3. Yenilenebilir Enerji Kaynakları

Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artması dünyanın geleceği için oldukça önemli bir role sahiptir. Nitekim bu kaynakların ortak özellikleri hemen hemen birbirine benzerdir ve ayrıca dünyanın her yerinde bu kaynaklara ulaşmak mümkündür. En önemli özellikleri ise çevre kirlenmesi bakımından

17 Emre Hatipoğlu, "Enerji Güvenliği", Güvenlik Yazıları Serisi, Sayı 44, 2019, s. 1-2.
18 Necdet Pamir, "Enerji Politikaları ve Küresel Gelişmeler", *Stratejik Analiz Dergisi,* Cilt 6, Sayı 68, 2005, s. 58.
19 Erdem Koç ve Kadir Kaya, "Enerji Kaynakları- Yenilenebilir Enerji Durumu", *Mühendis ve Makine Dergisi,* Cilt 56, Sayı 668, 2005, s. 37.

oldukça az zarar vermeleri ve bütün ülkelerde bulunmalarıdır. Burada, önemli olan bu kaynakları üretebilecek kapasiteye sahip olmaktır.[20]

Yenilenebilir enerji kaynakları tüketim oranlarına göre şu şekilde sınıflandırılmaktadır: hidrolik, rüzgâr, güneş, biyokütle ve jeotermal enerji kaynakları. Küresel düzeyde yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı 2010 sonrası dönemde artmaya başlamıştır. Hidrolik enerji kullanımı daha eski zamanlardan kullanılmaya başlasa da diğer yenilenebilir enerji kaynakları son dönemlerde teknolojinin gelişmesiyle beraber yaygın kullanılmaya başlamıştır.[21]

Yenilenebilir enerji kaynakları 1973 Petrol Krizi'nden sonra alternatif kaynaklar olarak görülmüşler. Krizden etkilenen ülkeler bu alanda ciddi yatırımlar yapmış ve enerji ihtiyaçlarını karşılamak için çözüm aramışlardır. Yenilenebilir enerji kaynakları yüksek teknoloji kullanımına sahip ülkelerin kendi enerjilerini üretebilmeleri için bir fırsat olmuştur.[22]

1.3.1 Hidrolik Enerji

Bir diğer adı da hidroelektrik enerji olan bu enerji türünde su basıncı kullanılmaktadır. Akan suyun basıncı yüksek olduğundan belli bir noktada enerji oluşuyor ve bu enerji sayesinde elektrik üretimi sağlanmaktadır. Eski Yunanlılar da hidroenerjiyi kullanmıştır. Nehirlere yerleştirdikleri çarklarla kinetik enerjiyi harekete geçirerek su değirmenlerinde buğdayı una çevirebilmişlerdir. 19. yüzyılda ise bu sistemle elektrik üretilmeye başlamıştır. İlk hidroelektrik santral ise 1879 yılında Niagara Şelalesi üzerinde kurulmuştur.23

1.3.2 Rüzgâr Enerjisi

Rüzgâr enerjisi de yenilenebilir enerji kaynakları arasında önemli bir konuma sahiptir. Doğaya herhangi bir zararı yoktur, temiz bir kaynaktır. Rüzgârın elektrik enerjisine dönüştürülmesi ilk defa Danimarkalı bilim adamı Paul La Cour tarafından keşfedilmiştir. 1897 yılında La Cour rüzgâr enerjisinden elektrik

20 Yılmaz Bozkurt ve Ahmet Kurtoğlu, "Yenilenebilir Enerji Kaynakları*", İstanbul Üniversitesi, Orman Fakültesi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 2, 1980, s. 94.

21 https://ourworldindata.org/grapher/energy-consumption-by-source-and-country, (erişim tarihi: 12.04.2023).

22 Nesrin Demir ve Pelin Baş, Avrupa Birliği'nin Enerji Sorunsalında Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Yeri Ve Geleceği, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt 7, Sayı 3, s. 810.

23 Askari Mohammad Bagher, et al., "Hydroelectric Energy Advantages and Disadvantages", *American Journal of Energy Science,* Cilt 2, Sayı 2, 2015, s.17.

üretmeyi başarmış ve büyük bir ilke imzasını atmıştır. Ancak müteakip yıllarda bu alanda fazla gelişme kaydedilememiştir. 20. yüzyılın sonlarına doğru, devletler alternatif kaynaklar aramaya başlarken ve bu alanda ciddi yatırımlar yapmışlardır.[24]

1.3.3 Güneş Enerjisi

Yenilenebilir enerji kaynakları arasında güneş enerjisi başlıca enerji kaynaklarından sayılmaktadır. Güneş panelleri sayesinde güneşten gelen ışınlardan elde edilen enerji, elektrik enerjisine dönüştürülmektedir. İlk defa Amerikalı mühendis Frank Shuman güneş enerji santralini tasarladı. 1913 yılında ise Mısır'da kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle beraber çalışmalar durdurulmuştur. Bell Labs'ın 1954 yılında Amerika'nın New Jersey (Muray Hill) eyaletinde silikon güneş pillerini icat etmesiyle birlikte bu alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Günümüzde dünyanın birçok yerinde kullanılmakta ve önümüzdeki 15-20 sene içerisinde kullanımının yaygınlaşması beklenmektedir.[25]

1.3.4 Biyokütle Enerjisi

Biyokütle terimi bitkilerden, ağaçlardan vb. organik maddelerin hepsini kapsayan oldukça geniş anlamlı bir ifadedir. Fotosentez yoluyla güneş enerjisi depolanmakta ve bu maddeler ısı, elektrik ve yakıt gibi enerji biçimlerine dönüştürülmektedir. Ayrıca, bütün bunların yanı sıra atıklardan da bu yolla enerji elde edilmektedir. Biyoenerji insanlık tarafından kullanılmış ilk enerji kaynağı olmasına rağmen petrol, doğalgaz ve kömür gibi kaynakların ortaya çıkmasıyla beraber fosil kaynakların kullanımı öncelikli olmuştur.[26]

1.3.5. Jeotermal Enerji

Yenilenebilir enerji kaynaklarından olan jeotermal enerji, kayada depolanmış termal enerji içeriğini ve sondaj vasıtasıyla erişilebilen kayanın altında kalan sıvıları içermektedir. Birleşmiş Milletler Jeolojik Araştırma (USGS) merkezine göre ise burada erişilebilirlik en fazla 10 km civarında olmalıdır. Daha

24 Ahmet Selim Kocatürk ve Yalçın Ünsan, "Rüzgâr Enerji Santrallerinin Tarihsel Gelişimi ve Açık Deniz Rüzgâr Enerji Santrallerinin Tipleri", *İstanbul Teknik Üniversitesi, Gemi İnşaatı ve Deniz Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, 2015, s.4.
25 Matt Orosz, "Photovoltaics and Concentrating Solar Power: Why Hybridization Makes Sense", *Society of Photographic Instrumentation Engineers Newsroom*, Cilt 1, 2015, s.1.
26 Antonia V. Herzog, Timothy E. Lipman, Daniel M. Kammen, "Renewable Energy Sources", Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), Cilt 76, s. 10-11.

derinlerde bulunan kaynaklar ise tanımın dışına çıkmakta ve genel olarak jeotermal enerji olarak kabul edilmemektedir. Yaklaşık 25 sene içerisinde nükleer ve kömürle çalışan tesislerin kaldırılması durumunda jeotermal enerji kaynaklarının da üretiminde düşüş yaşanacaktır.[27]

Sonuç olarak yenilenebilir enerji kaynaklarının gelişen teknolojilerle beraber kullanımının yaygınlaşması beklenmektedir. Fosil yakıtların kısıtlı ve tükenebilir olduğundan dolayı yenilenebilir enerji kaynakları dünyamız için bir alternatif olarak görülmektedir. Enerji kaynakları bulunmayan ülkeler de kaynaklara sahip olan diğer aktörler gibi kendi enerjisini ürettiği takdirde enerjiye olan bağımlılık azalacaktır. Fosil yakıtlarının kullanımının azalmasıyla da küresel ölçekte çevre kirliliği, yüksek enerji fiyatları, enerji kaynaklarının tükenmesi vb. faktörler ortadan kalkacaktır.

Tablo 1: Dünyada Yenilenebilir Enerji Üretimi 2021 (Twh- Teravat Saat)

Kıtalar	**Güneş**	**Rüzgâr**	**Hidroelektrik**	**Diğer**	**Toplam**
Afrika	17	24	153	8	202
Asya	580	786	1,938	336	3.640
Avrupa	185	475	809	230	1.699
Güney Amerika	32	102	628	73	834
Kuzey Amerika	185	442	675	93	1.395

Kaynak: https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical- review-of-world-energy.html (erişim tarihi: 15.04.2023).

2021 yılı verilerine göre yenilenebilir enerji kaynaklarının üretiminde Asya ilk sırada gelmektedir. Fakat Avrupa ve Kuzey Amerika'nın yenilenebilir enerji kaynakları konusunda önemli üretim hacmine sahip

27 Jefferson W. Tester, et al., "The Future of Geothermal Energy", Impacts of Enhanced Geothermal Systems (EGS) on the United States in the 21st Century, *MIT- Massachusetts Institute of Technology*, Cambridge, MA, 2007, s. 1-2.

olduklarını söylemek mümkündür. Afrika ise yenilenebilir enerji üretimi konusunda Güney Amerika'dan sonra sonuncu sırada gelmektedir.

1.4. Yenilenemez Enerji Kaynakları

Enerji kaynaklarının başka bir önemli türü yenilenemez kaynaklardır ki, bunlara geleneksel enerji kaynakları da denilmektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları için yeterli seviyede teknolojiler geliştirilmediğinden küresel ölçekte yenilenemez enerji kaynaklarının kullanımı daha yaygındır. Petrol, doğalgaz ve kömür en önemli yenilenemez enerji kaynakları arasındadır. Ancak bu kaynakların sınırlı ve tükenebilir olması insanlık için ciddi bir risk oluşturmaktadır. Günümüzde kullanılan enerjinin büyük bir kısmı neredeyse %88'ni yenilenemez enerji oluşturmaktadır. Bu kaynakların kullanımı ise çevre ve iklim değişikliği gibi konularda olumsuz sonuçlara neden olmaktadır.[28]

1.4.1 Petrol Enerjisi

Petrolün endüstriyel kullanımı 19. yüzyıla dayanmaktadır. Petrol yanıcı bir sıvı olup kullanımına göre diğer yenilenemez enerji kaynakları arasında birinci sıradadır. İlk modern petrol kuyusu, Edwin Drake tarafından 1859 yılında Pensilvaniya'da (Amerika Birleşik Devletleri) inşa edilmiştir. Hammadde olarak çıkartılan petrol sadece enerji alanında değil yakıt, tıbbı malzeme, yağ, plastik, çelik, tekstil vb. ürünlerin üretiminde kullanılmaktadır. Bazı kaynaklara göre ilk defa 1228 yılında Bağdat'ta savaş alanında petrolden istifade edilmiştir.[29]

Petrol rezervleri üç kategoride sınıflandırılmaktadır: ispatlanmış rezervler, çıkarılması mümkün ve çıkarması düşük rezervler. Petrolün piyasa değeri ise tamamen arz-talep dengesine göre değişmektedir. Bunun yanı sıra devletlerarası anlaşmazlıklar, savaş durumu, alternatif enerji kaynaklarının fiyatları, çevre etkileri vb. faktörler de petrol piyasalarında önemli dalgalanmalara sebep olmaktadır.[30]

Petrol kullanımı 20. yüzyılın ortalarından sonra oldukça artmaya başladı. Nüfus artışından dolayı dünya enerji tüketimi %179 civarında yükseldi. Devletler açısından etkili bir dış politika aracı olmuştu. 1970'lere gelindiğinde ise petrol kaynakları bulunan ülkeler uluslararası arenada siyasi bir faktör olarak

28 William Fulkerson, Roddie R. Judkins and Manoj K. Sanghvi, "Energy from Fossil Fuels", *Scientific American,* Cilt 263, Sayı 2, 1990, s. 129.

29 Bilgehan Emeklier, Nihal Ergül, "Petrolün Uluslararası İlişkilerdeki Yeri: Jeopolitik Teoriler Ve Petropolitik", *Bilge Strateji Dergisi,* Cilt 2, Sayı 3, Güz 2010, s. 61.

30 Ali Osman Solak, "Petrol Fiyatlarını Belirleyici Faktörler", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi,* Cilt 4, Sayı 2, 2012, s. 119.

petrolü kullandılar. Ekim 1973 yılında Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (OAPEC) Arap-İsrail savaşında Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail'e yardımlarından dolayı ABD, Avrupa ve Japonya'ya petrol ihracını durdurdu. Ambargoya maruz kalan ülkelerin üretimleri yavaşladı ve ekonomik olarak zarara uğradılar. 1973 Petrol Krizi'nden sonra enerjide dışa bağımlı ülkeler kendilerine alternatif kaynaklar aramaya başladılar.[31]

Tablo 2: Dünyada Kanıtlanmış Petrol Rezervleri (bin milyon ton)

Bölge	**2020**
Kuzey Amerika	36,1
Güney ve Orta Amerika	50,8
Avrupa	1,8
Bağımsız Devletler Topluluğu	19,9
Ortadoğu	113,2
Afrika	16,6
Asya Pasifik	6,4
Dünya Toplamı	**244,4**

Kaynak: https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical- review-of-world-energy.html (erişim tarihi: 15.04.2023).

Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %50'lik kısmı Ortadoğu bölgesinde bulunmaktadır. Bu bağlamda Ortadoğu bölgesi stratejik bir öneme sahiptir. Ortadoğu'dan sonra Amerika kıtasında sırasıyla Güney ve Orta Amerika ve Kuzey Amerika bölgeleri önemli miktarda petrol rezervlerine sahiptirler. Dünya petrol rezervlerindeki en az paya sahip bölge ise Avrupa'dır.

31 David S. Painter, "Oil and Geopolitics: The Oil Crises of the 1970s and the Cold War", *Historical Social Research*, Cilt 39, Sayı 4, 2014, s. 189-190.

Tablo 3: Dünyada Bölgelere Göre Petrol Üretimi (milyon ton)

Bölge	**1990**	**2000**	**2010**	**2020**
Kuzey Amerika	654,5	643,0	639,4	1058,7
Güney ve Orta Amerika	234,0	344,8	379,0	305,0
Avrupa	223,1	335,6	200,0	167,8
Bağımsız Devletler Topluluğu	565,0	392,8	660,3	660,5
Ortadoğu	837,4	1128,9	1210,1	1294,9
Afrika	317,8	371,4	486,9	330,7
Asya Pasifik	326,0	381,6	403,5	353,3
Dünya Toplamı	**3157,9**	**3598,1**	**3979,2**	**4170,9**

Kaynak: https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review- of-world-energy.html (erişim tarihi: 15.04.2023).

Dünya petrol üretiminde en büyük paya Ortadoğu ve Kuzey Amerika bölgeleri sahiptir. Ayrıca son 30 senelik dönemde petrol üretimi Ortadoğu ve Kuzey Amerika bölgelerinde muazzam bir artış göstermiştir. Güney ve Orta Amerika'nın petrol rezervleri Kuzey Amerika'dan çok olsa da üretim konusunda Kuzey Amerika bölgesinde Güney Amerika'dan yaklaşık üç kat daha fazla üretim yapılmaktadır. Avrupa bölgesi ise petrol üretimi konusunda çok az paya sahiptir ve 30 senelik dönemde üretimi daha da düşmeye başlamıştır.

Tablo 4: Dünyada Bölgelere Göre Petrol Tüketimi (milyon ton)

Bölge	**1990**	**2000**	**2010**	**2020**
Kuzey Amerika	922,3	1058,3	1008,6	890,4

Güney ve Orta Amerika	165,2	228,9	275,0	237,6
Avrupa	802,3	774,3	730,4	607,6
Bağımsız Devletler Topluluğu	338,2	157,6	167,3	184,1
Ortadoğu	163,9	235,9	345,3	361,5
Afrika	95,3	118,3	163,4	165,9
Asya Pasifik	654,2	995,1	1292,0	1571,5
Dünya Toplamı	**3141,5**	**3568,3**	**3982,0**	**4018,6**

Kaynak: https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html (erişim tarihi: 15.04.2023)

Küresel ölçekte Asya bölgesi petrol tüketiminde yaklaşık %26'lık bir paya sahiptir. Burada ise en büyük petrol tüketicisi Çin'dir. Son 30 senelik dönemde Asya Pasifik, Ortadoğu, Afrika ve Güney ve Orta Amerika bölgelerinde petrol tüketimi aralıksız artmaya başlamıştır. Avrupa bölgesinde ise petrol tüketimi aralıksız azalmaya başlamıştır.

1.4.2 Doğalgaz Enerjisi

Doğalgaz da petrol gibi fosil kaynaklı enerjidir. Fosilleşmiş canlılardan geriye kalan mineral yağlar belli bir süre sonra doğalgaza dönüşmüş ve günümüzde önemli bir enerji kaynağı haline gelmiştir. Bazı eski metinlerde bataklık gazı olarak da bilinmektedir. Belirli bir renk ve kokudan söz etmek mümkün değildir. Tamamile şeffaftır. İşlendikten sonra ise karıştırıldığı maddelerden dolayı koku yaymaktadır.

Doğalgazın tarihi yüzlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Geçmiş zamanlarda insanlar doğalgazı "Kutsal Ateş" olarak nitelendirmişler. Enerji kaynağı olarak doğalgaz ilk defa Çin'de tuz kurutma amaçlı kullanılmıştır. Bazı kaynaklara göre Avrupa'da doğalgazın keşfi 1659 yılında ilk Birleşik Krallık 'ta olmuştur. Kuzey İtalya'da ise aydınlatma ve ısıtma amaçlı doğalgaz kaynaklarından yararlanmışlar. ABD'de ise ilk doğalgaz kaynaklarının keşfi 1815 yılında Batı Virginia eyaletinde olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'na kadar ABD hariç diğer ülkelerde doğalgaz teknolojisi olmamış, savaş sonrası dönemde

teknolojinin geliştirilmesi ile kullanımı yaygınlaşmıştır. Diğer yenilenemez enerji kaynaklarına oranla çevreye daha az zarar vermekte ve elde edilmesi daha kolaydır.[32]

Küresel ölçekte doğalgaz ticareti üç ana merkez etrafında dönmektedir: OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) Avrupa ülkeleri, Kuzey Amerika ve Japonya/Güney Kore. Orta Doğu, Rusya, Kuzey Afrika, Malezya, Endonezya, Avusturalya, Kafkasya ve Orta Asya bölgeleri ise temel doğalgaz ihracatı yapan bölgelerdir. Özetle doğalgaz enerji kaynakları gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere satılmaktadır.[33]

Bu arada, doğalgaz kaynaklarının kullanımı petrol fiyatlarının dengelenmesinde de önemli bir role sahiptir, nitekim doğalgaz enerjisi petrol enerjisine bir alternatif oluşturmaktadır. Günümüzde devletler sadece petrol kaynaklarına bağımlı olsaydı, petrol fiyatları oldukça artabilirdi ve sadece bu kaynakların kullanımı beklenenden daha hızlı bir şekilde kaynakların tükenmesine yol açabilirdi. Bu durumda ise yenilenebilir enerji alanında yeterince teknolojiye ve tecrübeye sahip olmayan devletler zor durumda kalabilir, enerji krizi başlar ve dünyamız çok ciddi bir sorunla karşı karşıya kalmış olurdu. Bu açıdan baktığımız zaman doğalgaz kaynaklarının neden bu kadar önemli hale geldiğini anlamak mümkündür.

Tablo 5: Dünyada Bölgelere Göre Doğalgaz Rezervleri (trilyon m³)

Bölge	**2020**
Kuzey Amerika	15,2
Güney ve Orta Amerika	7,9
Avrupa	3,2
Bağımsız Devletler Topluluğu	56,6
Ortadoğu	75,8

32 Cenker Aktemur, "An Overview of Natural Gas as an Energy Source for Various Purposes", *Internatıonal Journal Of Engineering Technologies-Ijet,* Cilt 3, Sayı 3, 2017, s. 91-97.

33 Ayhan Kapusuzoglu, Xi Liang, Merve Karacaer Ulusoy, "The Dynamic Interactions Of World Natural Gas Markets", *Journal of Business, Economics and Finance,* Cilt 5, Sayı 3, 2016, s. 267-268.

Afrika	12,9
Asya Pasifik	16,6
Dünya Toplamı	**188,1**

Kaynak: https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html (erişim tarihi: 15.04.2023).

Dünya doğalgaz rezervlerinin büyük bir kısmı Ortadoğu bölgesinde ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde bulunmaktadır. Ayrıca bu bölgelerdeki ülkeler en büyük doğalgaz ihracatçıları olarak da bilinmektedir.

Tablo 6: Dünyada Bölgelere Göre Doğalgaz Üretimi (milyar m³)

Bölge	**1990**	**2000**	**2010**	**2020**
Kuzey Amerika	613,2	728,3	775,9	1112,1
Güney ve Orta Amerika	60,2	101,7	160,4	155,3
Avrupa	243,2	309,9	310,1	218,7
Bağımsız Devletler Topluluğu	731,0	644,2	739,5	809,9
Ortadoğu	100,7	204,1	474,6	687,8
Afrika	72,2	135,1	201,5	231,2
Asya Pasifik	149,3	277,5	488,1	646,4
Dünya Toplamı	**1969,7**	**2400,7**	**3150,2**	**3861,5**

Kaynak: https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html (erişim tarihi: 15.04.2023).

Dünya doğalgaz üretiminde Avrupa bölgesi hariç diğer bölgelerde son 30 senelik dönemde bir artış yaşanmıştır. Ortadoğu, Asya Pasifik ve Kuzey Amerika bölgelerinde diğer bölgelere nazaran artış payı daha fazla olmuştur. Doğalgaz üretimi konusunda Kuzey Amerika ilk sırada gelirken, Güney ve Orta Amerika bölgesi son sırada gelmektedir.

Tablo 7: Dünyada Bölgelere Göre Doğalgaz Tüketimi (milyar m³)

Bölge	**1990**	**2000**	**2010**	**2020**
Kuzey Amerika	607,6	753,5	805,8	1028,9
Güney ve Orta Amerika	59,6	98,3	147,3	147,2
Avrupa	482,7	558,5	622,9	542,0
Bağımsız Devletler Topluluğu	511,0	451,8	529,0	550,1
Ortadoğu	95,7	183,3	380,5	556,9
Afrika	39,9	55,7	98,1	153,6
Asya Pasifik	151,7	298,3	575,2	866,9
Dünya Toplamı	**1948,1**	**2399,4**	**3158,9**	**3845,6**

Kaynak: https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html (erişim tarihi: 15.04.2023).

Dünya doğalgaz tüketiminde Kuzey Amerika ve Asya Pasifik bölgesi ilk sırada gelmektedir. Avrupa'da ise üretim az olsa da tüketim konusunda Ortadoğu ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ile aynı sırada gelmektedir. Genel çerçevede ise son 30 yıllık süreçte doğalgaz tüketiminde muazzam bir artış olmuştur.

1.4.3 Kömür Enerjisi

Yenilenemez enerji kaynaklarından olan kömür kaynakları da milyonlarca yıl önceye ait olan canlıların kalıntılarının fosilleşmesinden meydana gelmiştir. Zengin bitki örtüsüne sahip olan bölgelerde rastlanılmaktadır. İnsanlar tarafından kullanım tarihi oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. 1700'lerden sonra ise daha da sık kullanılmaya başlamış, özellikle 18. yüzyılın sonu itibariyle kullanımı yaygınlaşmıştır.

Küresel ölçekte yılda yaklaşık 2.5 milyar ton kömür tüketilmektedir. Kömür kullanımı Avrupa'da azalsa da Asya'da her geçen yıl daha artmaktadır. 2000'li yılların başında dünyada birincil enerji tüketiminin yaklaşık %24'ü kömür kaynaklarından sağlanmıştır. Kömür Avustralya, Güney Afrika ve Kolombiya gibi ülkelerin en önemli ihraç ürünlerinden birisidir. Kömür kaynakları ağırlıklı olarak elektrik üretimi, çelik üretimi, ısıtma amaçlı ve endüstriyel alanda kullanılmaktadır. Dünya genelinde kömür kaynaklarının %60'ından elektrik üretilmektedir. Kömür kaynakları Çin, Polonya, Güney Afrika ve Avustralya gibi ülkelerde elektrik üretiminde %80'lik bir paya sahiptir.[34]

Kömür kaynaklarının "araştırma ve geliştirme" süreci ABD ve diğer ülkelerle işbirliği içerisinde yürütüldü. 20. yüzyılın sonlarından itibaren bu süreç daha da hızlanmaya başladı. Kömür enerjisinin kullanımında OECD ülkelerinin hedefi uygun maliyetli ve çevresel zararların minimum seviyelere indirilmesiydi. Avrupa Birliği ülkeleri bu alanda teknolojilerin geliştirilmesi gerektiğini ve mevcut kömür kullanımının azaltılmasını önermekteydi. Devletler kömür kaynaklarının çevresel zararlarını göz önünde bulundurarak çalışmaların işbirliği içerisinde yürütülmesinin daha sağlıklı olacağını ileri sürmektedirler.[35]

Kömür kaynakları insan sağlığı açısından da ciddi tehdit oluşmaktadır. Sadece kullanım zamanı değil, ayrıca çıkarılma zamanında bağışıklık sistemine ve insan DNA'sına zarar verebilecek cisimler bulunmaktadır. Çin ve Hindistan gibi ülkelerde ise kömürün çevresel etkileri oldukça yüksek sevilerdedir. Bundan dolayı kömür madenlerinin yakınlarında yaşayan ve olumsuz etkilere maruz kalan insanlarda bir takım genetik bozukluklar görülmektedir.[36]

34 Mustafa Balat, "Influence of Coal as An Energy Source on Environmental Pollution", *Energy Sources, Part A: Recovery, Utilization, and Environmental Effects,* Cilt 29, Sayı 7, 2007, s. 581-582.

35 John P. Longwell et al., "Coal: Energy for the future", *Progress in Energy and Combustion Science,* Cilt 21, Sayı 4, 1995, s. 274.

36 Juciano Gasparotto, Katia Da Boit Martinello, "Coal as an Energy Source and Its Impacts on Human Health", *Energy, Geoscience,* Cilt 2, Sayı 2, 2021, s. 115-116.

1.4.4 Nükleer Enerji

Yenilenemez olan, ama fosil yakıtlardan olmayan yenilenemez enerji kaynakları arasında ise nükleer enerji bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşından sonra nükleer enerji gündeme gelmeye başladı. Ticari nükleer enerjisini kullanımı 1950'lere dayanmaktadır. Soğuk Savaş dönemi sadece enerji üretimi değil nükleer silahlar da önemli bir konuma sahip olmuştur. Uluslararası Enerji Ajansı'na (IEA) göre nükleer enerji kullanımı küresel düzeyde %7'lik bir paya sahiptir. Mevcut fosil kaynaklarının tükenmesi durumunda ise bu rakam ciddi artış gösterecektir. Günümüzde 30 ülkede yaklaşık 450 nükleer santral bulunmaktadır. Nükleer kaynakların kullanımında Çin, Rusya, Hindistan gibi ülkeler dünya nüfusu için bir tehdit oluşturmaktadır. Çünkü nükleer santrallerin patlaması sonucu çevresel zararı insanlar için oldukça büyük tehdit oluşturmaktadır. Nükleer kazalar az sayıda olsa da insanlık tarihi için unutulmaz olmuştur.[37]

Nükleer kazalar ilk denemeler yapıldığı dönemlerde sık sık olmuştur. 1957 yılında İngiltere ve Rusya'da, 1979 yılında ABD'de, 1986 yılında Ukrayna'da nükleer kaza oldu. Ukrayna'daki nükleer kaza şimdiye kadar insanlık tarihi açısından görülmüş en şiddetli kaza olarak bilinmektedir. En yakın tarihte nükleer kaza ise 2011 yılında Japonya'da olmuştur.[38]

1.5. Enerji Kaynakları ve Ekonomik Büyüme

Enerji kaynaklarına sahip olmak ulusal gelirin artmasında önemli bir etkiye sahiptir. Enerjinin ekonomik etkileri 1970'li yıllardan sonra literatürde yer edinmiştir, çünkü yukarıda da kaydedildiği gibi, bu tarihlerde dünyada enerji krizleri başlamış ve enerjide dışa bağımlı ülkeler için oldukça zor bir süreç olmuştur. Enerji kaynaklarına sahip olan ülkelerin gelir kaynağı olarak görülmektedir. Bu kaynaklar sayesinde devletler diğer devletlerle birçok alanda işbirliği yapabilmekte ve yabancı yatırımlar alabilmektedir. Ülkenin ekonomik olarak kalkınmasında enerji gelirleri önemli bir role sahiptir. Klasik ve neo-klasik iktisatçı düşünürler her ne kadar enerjiyi temel üretim faktörleri arasında görmese de karşıt görüşler meydana gelmiş ve enerji sadece bir mal olarak nitelendirilmemiştir. Ekonomik büyüme için enerji kaynaklarının önemini vurgulayan yaklaşımları incelemekte fayda vardır.

37 Michael Dittmar, "Nuclear Energy: Status and Future Limitations", *Energy,* Cilt 37, Sayı 1, 2012, s. 36-37.

38 Naci Engin, "Nükleer Enerji Gelecekteki Enerji İhtiyacına Çözüm Olabilir mi?", *Marmara Coğrafya Dergisi,* Sayı 27, 2013, s. 577-580.

1.5.1 Klasik ve Neo-Klasik İktisatta Enerji

Adam Smith ve David Ricardo klasik iktisadın önde gelen isimleridir. Klasik iktisatçılar enerji kavramını pek kullanmamıştır. Enerji kaynakları yerine doğal kaynak terimini tercih etmişlerdir. Buradaki doğal kaynak kelimesi ise devletin sahip olduğu bütün yerüstü ve yeraltı servetleri temsil etmiştir. Enerji kaynakları temel üretim faktörleri olarak görülmemiş, sadece bir mal niteliğinde olmuştur. 19. yüzyılda ortaya çıkan neo-klasik iktisat teorisinde de emek ve sermaye temel üretim faktörleri olarak görülmüştür. Klasik iktisatta olduğu gibi enerji kaynakları ara mal niteliğinde olmuştur. Neo-klasik iktisatta enerji kaynakları üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen iki isim William Stanley Jevons ve Harold Hotelling ön planda gelmektedir.[39]

1.5.2 Jevons Paradoksu

William Stanley Jevons 19. yüzyılda enerji kaynaklarının ülke ekonomisine etkisini açıklayan ilk iktisatçılardandır. Jevons'a göre enerji kaynaklarının tükendiği takdirde ülkenin üretim maliyetleri artacak ve fiyatlar yükselecektir. Fiyatların yükselmesiyle birlikte ise ekonomi üzerinde baskılar artmaya başlayacaktır. Enerji kaynaklarına sahip olmak ülkenin ticari ve askeri ilişkilerini olumlu etkileyecektir. Jevons'a göre kömür kullanımının artmasıyla beraber kaynaklar azalacaktır. Bundan dolayı doğal kaynakların verimli kullanılması oldukça önemlidir. 19. yüzyılda ticari, askeri ve endüstriyel alanda güçlü olan Britanya'nın gelişmesinde kömür kaynaklarının önemli bir faktör olduğunu vurgulamaktadır.[40] Jevons neo-klasik iktisatçı olsa da enerji kaynaklarını üretim faktörlerinden biri olarak değerlendirmiştir. Bundan dolayı ekolojik iktisatta da "Jevons Paradoksu" desteklenmiştir.

Kömür kaynakları yenilenemez kaynak olduğundan dolayı Jevons ekonomik büyümenin yavaşlamaması için öncelikle emek ve sermayenin artırılması ile kaliteli kömür üretiminin geliştirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Jevons'a gelen eleştiriler genellikle sadece kömür kaynakları üzerinden enerji ekonomi ilişkisini açıklaması olmuştur. Bunun yanı sıra teknolojik gelişmelerin de göz ardı edilmesi ciddi bir eksiklik olarak görülmektedir.[41]

39 M. Shahid Alam, "Economic Growth with Energy", Munich Personal RePEc Archive, sayı 1260, 2006, s. 5-6.
40 William Stanley Jevons. *The Coal Question.* Second Edition Revised, Ripol Klasik, 2007, s. 75-76.
41 Blake Alcott, "Jevons Paradox", *Ecological Economics,* Cilt 54, Sayı 1, 2005, s. 11-12.

1.5.3 Hotelling Kuralı

Harold Hotelling enerji kaynakları üzerine 1931 yılında bir çalışma yapmıştır. 1973 yılına gelindiğinde ise "Hotelling Kuralı" olarak literatürde yer edinmiştir. Hotelling doğal kaynakların optimum düzeyde tüketimine odaklanmış ve maliyetleri minimuma indirerek nasıl kazanç sağlanacağını incelemiştir. Aynı zamanda enerji kaynaklarına yapılan yatırımların faiz oranlarına göre nasıl değişkenlik gösterdiğini anlatmaya çalışmıştır. Bu bağlamda nihai hedef çıkarılan kaynakların maliyetinden çok daha yüksek bir miktara satılmasıdır. Aksi takdirde ise herhangi bir gelir sağlanamaz ve kaynaklar boşuna tükenmiş olacaktır.[42]

Hotelling kuralına gelen eleştiriler genellikle kaynakların taşınmasının belirli bir kapasiteye sahip olduğu için artan üretimin maliyetleri de yükselteceği yönündedir. Sürdürülebilirlik sağlanması için üretimin kısıtlanması önerilmektedir. Çünkü enerji fiyatları değişkenlik gösterebilmekte ve üretim maliyetlerinin arttığı zaman enerji fiyatlarının düşmesi ekonomiyi olumsuz yönde etkileyecektir. Yani yüksek tüketim oranlarına ulaşabilmek bazen mümkün olmayabilir. Böyle durumlarda üretim maliyetlerinde sınır koyulması ekonomi için daha olumlu olacaktır.[43]

1.5.4 Üretim Faktörü Olarak Enerji

Ekonomik büyümenin sağlanmasında üretim faktörü önemli bir role sahiptir. Ekonominin canlanması için üretim yapılır ve üretilen mallardan gelir elde edilir. Herhangi bir malın üretiminde ise enerjiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda David Stern enerji kaynaklarını temel üretim faktörleri arasında değerlendirmiştir. Klasik ve neo-klasik iktisatta temel üretim faktörleri emek ve sermaye olarak görülürken, biyofiziksel büyüme modellerinde enerji birincil faktör olarak ön plana çıkmaktadır.[44]

Küresel düzeyde gelişen teknolojiyle beraber enerji kullanımı artmaya başlamıştır. Enerji kaynakları üretim sürecini hızlandırmaktadır. Aynı zamanda hammadde olarak çıkarılan doğal kaynakların işlenmesi makineler sayesinde oldukça hızlanmaya başlamıştır. İşgücü azalsa bile makinelerin kullanımında artış meydana gelmiştir. Üretimin aksamamasında kilit faktör ise yeterli düzeyde kaynağa sahip olabilmektir.[45]

42 Neha Khanna, "On The Economics of Non-Renewable Resources", *Binghamton University Department of Economics*, Sayı 2, 2001, s. 3-4.
43 Tobias Kronenberg, "Should We Worry about the Failure of the Hotelling Rule?", *Journal of Economic Surveys,* Cilt 22, Sayı 4, 2008, s. 786-787.
44 David I. Stern, "Energy and Economic Growth", *Routledge Handbook Of Energy Economics*. Routledge, 2019, s. 3-5.
45 Robert Costanza. Ecological Economics: The Science And Management Of Sustainability. Columbia University, 1992, s. 296.

Petrol tüketiminin artmasına orantılı olarak ekonomik büyüme oranları da artmaya başlamıştır. 1800'lü yıllardan beri petrol üretimi olumlu yönde yükselmeye başlamış ve küresel düzeyde dünya ekonomisinde etkili bir faktör olmuştur. 1970'lerde yaşanan petrol krizine nazaran ise petrol tüketimi 2008 yılında %40 artış göstermiştir. Tüketimin artması, artan nüfusla beraber ihtiyaçlar çoğaldığından dolayı mal ve hizmet üretimindeki hızlanmaya bağlıdır. Yapılan araştırmalara göre ise petrol endüstrisinin gelecek dönemlerde daha da genişleyeceği ön görülmektedir.[46]

Petrolün önemli bir kaynak haline gelmesiyle birlikte 1960 yılında kurulan OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) fiyatların sabitlenmesi konusunda pek başarılı olamadı. Başarılı olamamasındaki faktörler ise örgüt içerisindeki fikir ayrılıkları ve dünyada meydana gelen gelişmelerdir. Petrol ihraç eden ülkelerden oluşan bu yapı petrol ticaretinin daha güvenli ve istikrarlı bir düzen içerisinde yapılması için kurulmuştur. Çünkü üretim faktörleri arasında yer alan petrol ekonomik olarak önemli bir kaynaktır.[47]

1.6. Dış Politik Güç Olarak Enerji

Enerji kaynakları sadece ekonomik olarak değil, aynı zamanda politik olarak da önemli güç kaynaklarından birisidir ve devletlerarası ilişkilerde bir role sahiptir. Enerji üzerinden yapılan anlaşmalar devletlerin dış politikalarının şekillenmesinde önemli bir faktör olarak görülmektedir. Enerji kaynaklarına sahip olan ülkeler kaynaklar sayesinde diğer aktörlerle işbirliği içerisinde olabilmekte ve yakın ilişkiler kurabilmekte enerji kaynaklarını kullanmaktadırlar.

Enerji kaynakları 20. yüzyılda devletler için dış politika aracı haline gelmiştir. Diplomatik bir faktör olarak değerlendirilmiştir. Özellikle son 100 senelik dönemde enerji kaynaklarına sahip olabilmek için devletler rekabet içerisinde olmuş ve bir takım çatışmalar meydana gelmiştir. Enerji kaynakları arasında petrol dış politika aracı olarak kullanılan en önemli kaynaktır. 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizi devletler açısından petrolün değerinin anlaşılmasında önemli bir olay olmuştur. Çünkü enerjide dışa bağımlı ülkeler için kaynakların kesilmesi ciddi kayıplar meydana getirmektedir.[48]

Dış politikanın şekillenmesinde enerji kaynaklarının göz ardı edilmemesi devletler için daha olumlu sonuçlar doğuracaktır. Enerji konusunda tamamıyla dışa bağlı olan devletler bazen enerji kaynaklarına

46 David J. Murphy and Charles A. S. Hall, "Energy Return On Investment, Peak Oil, And The End Of Economic Growth", *Annals of the New York Academy of Science,* Cilt 1219, Sayı 1, 2011, s. 52-53.
47 Makbule Elmas, "Petrol Endüstrileri Ve Petrol İhraç Eden Ülkeler", Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2019, Cilt 1, Sayı 3, s. 37.
48 Gal Luft ve Anne Korin. *Yine mi Enerji Krizi? Enerji Güvenliği Arayışı.* Kör Nokta, (Çev. H. Kaya), Profil Yayıncılık, 2008, s. 107-108.

sahip ya da enerji kaynakları üzerinde etkili olan ülkeler tarafından baskı altında kalabilmektedir. Bağımsız bir dış politika izlenmesi için enerjiye olan bağımlılığın azalması önemli bir faktördür.[49]

Enerji kaynakları üzerinde söz sahibi bir konumda olan ülke siyasi baskı aracı olarak bu kaynakları kullanabilir. Enerji kaynaklarından petrol, doğalgaz ve kömür gibi kaynakların eksikliği bölgesel ve küresel çapta krizler ortaya çıkarır ve uluslararası sistemin işleyişini ciddi bir şekilde etkileyebilmektedir. Krizlerin önlenmesi ise enerji ithalatçısı ülkenin ihracatçısı ülke üzerinde herhangi bir etkisi olup olmadığına göre değişim göstermektedir.[50]

Petrolde dışa bağımlı olan ülke ihracatçı ülkenin saldırgan dış politikasına maruz kalabilir. Ancak enerji bağımlılığından dolayı müdahalede bulunmakta zorlanır ve yaptırım uygulama konusunda biraz zayıf kalabilmektedir. Petrol zengini devletler daha saldırgan dış politikalar izlemekte ve sahip olduğu kaynaklar üzerinden dünya siyasetine yön vermeye çalışmaktadır.[51]

İkinci Dünya Savaşı zamanı ABD dünyada en büyük petrol üreticisiydi. 1945 yılında dünya petrol üretiminin yaklaşık %66'lık kısmı ABD tarafından karşılanmaktaydı. Savaş sonrası dönemde dünya petrol ticareti ABD'nin elinde olmuştur. Avrupa ve Orta Doğu'da baskın güç haline gelmiş ve oradaki devletlerin dış politikaları ABD'nin çıkarları üzerinden şekillenmeye başlamıştır. Bu noktada önemli olan husus ABD'li enerji şirketlerinin dünya enerji ticaretini ellerinde bulundurmalarıydı. Bu şirketler sayesinde ABD enerji kaynakları üzerinde kontrol sağlamaktaydı.[52]

Enerji kaynaklarını etkili bir dış politika aracı olarak kullanmak için devletlerin de bazı yeteneklere sahip olması gerekmektedir. Kaynak sahibi ülke uluslararası arenada ne kadar saygın bir aktör olursa o kadar da sahip olduğu kaynakları verimli kullanabilecektir. Enerji kaynaklarına sahip ülke dünya siyasetine yön verebilecek kapasitede olmasa bile bölgesel ölçekte söz sahibi ola bilmektedir.

1.7. Enerji ve Milli Güvenlik

Enerji faktörü sadece ekonomik ve politik olarak değil aynı zamanda güvenlik alanında da önemli bir role sahiptir. Bu bağlamda enerji kaynaklarına sahip olan ülkeler ticari ilişkileri olan aktörlerle aynı zamanda askeri olarak da ilişkiler kurabilmekte ve sahip oldukları kaynaklar sayesinde savunma

49 D. Mubeen Adnan, "Foreign Policy and Domestic Constraints: A Conceptual Account", *South Asian Studies,* Cilt 29, Sayı 2, s. 665.

50 Daniel N. Fîţă "Strategic Energy Resources–Tool of Political and Energy Pressure", *Recent Trends in Arts and Social Studies,* Cilt 1, 2023, s. 9.

51 Georg Strüver and Tim Wegenast, "The Hard Power of Natural Resources: Oil and the Outbreak of Militarized Interstate Disputes", *Foreign Policy Analysis,* Cilt 14, Sayı 1, 2018, s. 87-88.

52 David S. Painter, "The Marshall Plan and Oil", *Cold War History,* Cilt 9, Sayı 2, 2009, s. 169.

stratejilerini şekillendirmektedirler. Savunma harcamalarını artırmakta ve ciddi yatırımlar yapmaktadırlar. Burada ise enerji fiyatlarının değişkenliği savunma harcamaları için bir takım riskler oluşturmakta ve bundan dolayı ek harcamalar yapılması gerekmektedir. Aynı zamanda enerjiye dayalı ticari ilişkilerde arz güvenliği ve talep güvenliği önemli bir konu olarak görülmektedir. 20. Yüzyılda ortaya çıkan petrol krizleri bunun en bariz örnekleridir.

Enerji faktörü ülkenin güvenlik alanında önemli etkiler yaratmaktadır. İçerde enerji kaynakları ekonomik büyüme ve gelir dağılımını ciddi oranda etkilemektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni uluslararası sistem eşitsiz kaynak dağılımından dolayı tehlike altındadır. Bu ise gelecek zamanda önemli anlaşmazlıklar yaratabilir. Özellikle kriz dönemlerinde enerji zengini ülkelerin diğer aktörler üzerinde üstünlük sağlaması önemli bir sorun olarak görülmektedir.[53]

Askeri operasyonlar zamanı enerji tedarikinin sağlanması en önemli hususlardan birisidir. Özellikle günümüz gelişen teknolojik silahlarda enerji ihtiyacının karşılanmaması durumunda herhangi bir şekilde kullanımı mümkün değildir. Yani enerji kaynakları savaş zamanı belirleyici bir etken olarak görülmektedir.[54]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın birinci lordu olan Winston Churchill İngiliz filosundaki gemilerin yakıtını Galler kömüründen yabancı petrole çevirmeyi planladı. Bunun sonucunda lojistik yükte azalma oldu ve filosu hızlanarak rakipler karşısında önemli avantaj sağladı. Bu karar oldukça önemliydi ve savaş sırasında enerjinin önemini anlatan en temel örneklerden birisi olmuştur. Aynı şekilde ABD Donanması da petrole geçmeye karar vermiş ve oldukça başarılı sonuçlar elde etmiştir. Burada ise yerli petrol kullanılmıştır.[55]

Savaş patlak vermeden önce bile Almanya ve Britanya Basra Körfezi'ndeki petrol kaynaklarına ulaşmak için rekabet içerisinde olmuşlar. Almanya Berlin'den Bağdat'a demiryolu projesiyle ön plana çıkarken, Britanya ise ticari ilişkiler kurmaya çalışmış ve bu yolla bölge ülkeleriyle ilişkiler geliştirmiştir.[56]

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nda enerji tesisleri hedef alınmış ve bu şekilde karşı tarafa zarar vermeye çalışılmıştır. Günümüzde ise gelişen teknolojiyle beraber elektronik olarak saldırılar planlanmakta ve çalışan sistem mahvedilmektedir. Siber saldırılar bunlara temel örnekler olarak görülmektedir. Özellikle Soğuk Savaş dönemi etkili olan bu saldırılar daha da yaygınlaşmaya

53 Howard Bucknell. *Energy and the National Defense.* 2014, s. 2-3.

54 U.S. DOD, "Energy for the Warfighter: the Operational Energy Strategy, Assistant Secretary of Defense, Operational Energy Plans and Programs, U.S. Department of Defense", 2011.

55 Constantine Samaras et al., "Energy and the military: Convergence of security, economic, and environmental decision-making", *Energy Strategy Reviews,* cilt 26, 2019, s. 3.

56 F.W. Engdahl, "Oil and the Origins of the 'War to Make the World Safe for Democracy, A Century Of War", 2007.

başlamıştır. Burada söz konusu sadece düşman devletler değil, aynı zamanda rekabet içerisinde olan devletler de birinciliği elde etmek için siber saldırılara başvurmaktadır.[57]

20. Yüzyılda enerji kaynakları oldukça önemli bir unsur olarak askeri alanda yerini aldı. Geliştirilen teknolojik silahların kullanımında enerji ihtiyacının artmasıyla beraber enerji kaynakları daha da önemli bir unsur haline geldi. Stratejik bir faktör olarak görüldü ve aynı zamanda ilerleyen dönemlerde birçok çatışmanın da sebebi oldu. Özellikle 1970-2010 döneminde petrolün savaştaki önemi oldukça artmaya başlamıştır.[58]

Enerji kaynakları savaş zamanlarında stratejik bir avantaj olarak görülmektedir. Ekonomik, güvenlik ve çevresel faktörler de son dönemlerde enerjinin milli güvenlikteki rolünü etkiledi. Enerji kaynaklarının tehlike altında olması bir devlet için en önemli sorunlardan birisidir. Bu bağlamda sadece ihracatçı devletler değil, aynı zamanda ithalatçı devletler de enerji arz güvenliği konusunda hassas davranmaktadırlar. Enerji tedarikinin sağlanması en önemli stratejik hedef olarak nitelendirilmektedir.[59]

1.8 Kalkınma

Kalkınma terimi birçok alanda karşımıza çıkmaktadır. Disiplinler arası bir kavramdır. Kavramı açıklayabilmek için hangi alanda kullanılacağını bilmek gerekmektedir. 1950'lerde ağırlıklı olarak ekonomik alanda kullanılsa da son dönemlerde sosyal alanda da kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra ulusal güvenliğin sağlanması için devletler tarafından kalkınma stratejileri geliştirilmektedir.

Kalkınma kavramı sadece bir ülkede milli gelir ve üretim hacminin artmasını açıklamaz, bunun yanı sıra sosyo-kültürel alanda gelişmişliği de göstermektedir. Yani, kalkınma ve büyüme kavramları karıştırılmamalıdır. Bundan dolayı sadece nicel veriler üzerinden bu kavramı açıklamak mümkün değildir.[60]

Yaşam koşullarında olumlu bir şekilde meydana gelen değişim kalkınma kavramını anlamamızda bize yardımcı olacaktır. Sadece ekonomik, sosyal ve politik olarak değil de aynı zamanda çevre, din, sanat gibi olguları da kalkınma kavramı içerisinde incelemek gerekmektedir. Andy Sumner ve Michael Tribe'a göre kalkınmanın üç tanımı vardır.[61]

57 Hızır Yusuf Erkal, "Enerji Güvenliğine Yönelik Tehditler Ve Enerji Güvenliği Politikalarındaki Değişim", *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2018, s. 67

58 Amory B. Lovıns, "DOD's Energy Challenge as Strategic Opportunity", *Joint Force Quarterly,* 2010, s. 1.

59 Samaras, *a.g.e*. s. 8-9

60 Ergül Han, Ayten Ayşe Kaya. *Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika.* Nobel Akademik Yayıncılık, 2006, s. 2.

61 Andy Sumner and Michael Tribe, " International Development Studies: Theories and Methods in Research and Practice", *Internasjonal P,* 2008, s. 11-16.

1. Kalkınma uzun vadeli bir değişim sürecidir. Özellikle 1950 ve 1960'lı yıllarda egemen olan bu görüş "toplumların ve ekonominin uzun vadeli dönüşümünden bahsetmektedir. Kırsal ve tarıma dayalı bir toplumdan kentsel ve endüstriyel temelli topluma geçiş olarak görülmektedir. Yani, geleneksel toplumdan modern topluma geçiş süreci.

2. Kısa ve orta vadeli, değer yargılarına dayalı ve politikayla ilgilidir. Ekonomik açıdan kalkınmaya odaklanmak toplumun iyiliği için yeterli değildir, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ve siyasetin de ele alınması gerekmektedir. Toplum kendisi için neyin iyi olduğuna karar veremez, siyasetle ilgili konularda hükümetin aktif rol üstlenmesi gerekmektedir.

3. Post-Modernistler ideolojik ve etnosentrik olgular üzerinden kalkınmayı açıklamaktadırlar. "Etnosentrik" kendi sahip olduğun değerler ile diğer toplumların değerlerinin kıyaslanmasıdır. Burada savundukları temel şey batılı düşüncenin Üçüncü Dünya ülkelerine dayatılmasının "kötü" sonuçlar doğurmasıyla ilgilidir. "Modernite" olarak bilinen ve Kuzey'de inşa edilen yaklaşımların Güney'e dayatılması ve Güney'in aşağıda görüldüğü ileri sürülmektedir.

Ekonomik kalkınma, ekonomik şartların iyileştirilmesi ve insanların zenginleşmesi olarak ifade edilmiştir. Malizia'ya göre yoksulluk azalır, yaşam standartları yükselir. Ülke ekonomisini yönetenler üreticiler ve tüketiciler için zenginlik yaratır, kaynaklar verimli bir şekilde kullanılır. Bolton'a göre ise ekonomik kalkınma politikaları ekonomik açıdan daha kötü yerlerin iyileştirilmesi için uygulanan politikalardır. Eisinger, bu noktada "kolektif refah artımı "ndan bahsetmektedir. Her kesimin ekonomik açıdan zenginleştiği ve yüksek alım gücüne sahip olduğu durumlarda ekonomik kalkınma gerçekleşecektir.[62]

Enerji kaynakları teknolojik ve ekonomik kalkınma için hayati bir öneme sahiptir. Çünkü gelişen ve küreselleşen dünyamızda enerji tüketimi her geçen gün daha da artmakta ve ülkelerin milli gelirlerinin artmasına sebep olmaktadır. Sadece 1980 ve 2001 yılları arasında küresel ölçekte petrol kullanımı %22, kömür kullanımı %27, doğalgaz kullanımı ise %71 artmıştır.[63]

Enerji kaynaklarına sahip olmak kalkınma için yeterli bir öncelik değildir. Burada önemli olan bu kaynakların verimli kullanılmasıdır. Bu noktada Sir Arthur Lewis özel sektör yatırımı ve kamu yatırımından bahsetmiştir. Enerji alanında yapılan yatırımlar kamu yatırımı olarak nitelendirildiğinden

62 Sanya Carley et al., "Energy-Based Economic Development", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 2011, s. 283.
63 Jeffrey Chow et al.,"Energy Resources and Global Development", *Science*, Cilt 302, Sayı 5650, 2003, s. 1528.

siyasi kararlar da ekonomik kalkınma için önemli bir role sahiptir. Lewis'a göre siyasi ve ekonomik meseleler ayrılamaz. Kalkınmayı sağlamak için doğru kararların alınması önemli bir husustur.[64]

Enerji sektörü hem insanların yaşam düzeylerine hem de ekonomik refahın artmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bilindiği üzere son dönemlerde kentsel nüfus hızlı bir şekilde artarken, kırsal nüfus azalmaktadır. Burada artan kentsel nüfusun ihtiyacının karşılanması için kırsal nüfusun daha fazla üretim yapması gerekmektedir. Üretim için en önemli faktörlerden birisi de enerji faktörüdür. Yani ekonomik sürdürülebilirlik için enerji kaynaklarına ihtiyaç duyulmaktadır.[65]

1.8.1 Büyüme ve Kalkınma İkilemi

Ekonomik kalkınma ve ekonomik büyüme kavramları birbiriyle karıştırılmamalıdır. İnsanların yaşam koşullarının arttığı takdirde ekonomik kalkınmadan söz etmek mümkündür. Ekonomik büyüme, GSMH'ye odaklanırken GSMH'nin nüfusa dağılımını göz artı etmektedir. Ekonomik kalkınma ise bu noktada GSMH'nin nüfusa dağılımına odaklanmaktadır. Ekonomik kalkınma sosyal hayatın da iyileşmesi için kişi başına düşen milli gelirin toplumun farklı kesimleri arasında eşit oranda dağıtılması demektir.[66]

Gelişmiş ülkeler belli bir düzeyde yaşam standartlarına sahip olduğundan dolayı ekonomik büyüme kavramını, az gelişmiş ülkeler ise henüz gelişim aşamasında olduklarından dolayı kalkınma kavramını kullanmaktadırlar. Ulusal gelirde artış olduğu zaman ekonomik büyüme kavramından bahsetmek mümkündür. Ekonomik büyüme yaşam standartları, sosyokültürel gelişme gibi olgulardan ziyade sadece milli gelire odaklanmaktadır. Schumpeter'e göre kişi başına düşen milli gelir sadece belirli dönemlerde değil, uzun bir süre artış içinde olursa ülke ekonomisinin büyüdüğü anlamına gelmektedir. Aksi takdirde kısa dönemli büyüme zamanlarında ekonomik büyüme kavramını kullanmak pek doğru olmayacaktır. Kindleberger ekonomik büyümeyi üretim artışı olarak nitelendirmekte, ekonomik kalkınmayı ise üretimdeki artışın yanı sıra üretilen malların dağıtılmasında meydana gelen kurumsal değişikliklerden de bahsetmektedir.[67]

Özetlemek gerekirse ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma kavramları arasında genel olarak bir ayrım yapılmaktadır. Ekonomik büyüme GSYH ve GSMH verileri üzerinden açıklanmaktadır, nicel

64 White, H. James M. Cypher and James L. Dietz, "The Process of Economic Development. Development and Change",The Hague Then London-30, Sayı 2, 1999, s. 158.
65 Douglas F. Barnes and Michael A. Toman, "Energy, Equity and Economic Development", *Economic development and environmental sustainability: New Policy Options* 245, 2006, s. 26.
66 Amartya Sen, "The Concept of Development", *Handbook of Development Economics,* Cilt 1, 1988, s. 12-13.
67 M. L. Jhingan. *The Economics of Development and Planning*. Vrinda Yayınları, 2022, s. 1-2.

veriler üzerinden hesaplanmaktadır. Burada üç önemli unsur var. Birincisi, sağlıktan eğitime bütün alanlarda yapılan yatırımlar ve sermaye birikimi, ikincisi, nüfus artışı ve işgücünün artması, üçüncüsü ise teknolojik açıdan gelişimdir. Ekonomik kalkınma ise bütünüyle sosyal sistemdeki değişikliği ele almaktadır. Yaşam standartlarının yükselmesi, eşitsizliğin azalması, insani gelişme endeksi vb. olgular göz önünde bulundurularak ölçülmektedir. Sadece ekonomiyle değil, aynı zamanda refah seviyesinin yükselmesiyle de ilgilenmektedir. Gıda, barınma sağlık vb. hizmetlerin geliştirilmesi, yüksek gelir seviyesinin sağlanması, insani değerlere daha fazla önem verilmesi, istihdamın artırılması, ekonomik ve sosyal açıdan gelişimin sağlanması gibi konularda ekonomik kalkınmadan bahsetmek mümkündür.[68]

2. AZERBAYCAN'DA ENERJİ VE BÖLGESEL PROJELER

2.1. Sovyet Öncesi Dönem

Azerbaycan'da enerji kaynaklarının tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanmış ve bu tarihten itibaren bölgede bulunan enerji kaynakları ülkenin en önemli gelir kaynağı olmuştur.

1846 yılında Bibiheybet'te (Bakü) endüstriyel yöntemle ilk defa petrol çıkarılmıştır. O günün şartlarını göz önünde bulundurursak dünyada bir ilke imza atılmış ve bölgenin önemi de zaman geçtikçe artmaya başlamıştır. Akabinde 1859 yılında da ilk petrol rafinerisi Bakü'de kurulmuştur. Bu tarihten sonra ise bölge petrol merkezi haline gelmiş ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte yatırımlar yapılmıştır.[69]

1870'li yıllarda petrol endüstrisinin gelişmesiyle Çarlık hükümeti petrol bulunan arazileri kiralamaya başlamıştır. Genelde bu kira sözleşmeleri beş senelikti ve toprak sahipleri çıkarılan petrolden elde edilen karın yaklaşık %15'ni almaktaydı. Topraklar en çok pay hakkı verene kiralanıyordu. Günümüzdeki ihale sistemine benzemekteydi. 1872 yılında çıkarılan yeni kanunla petrolden elde edilen gelirden vergi alınmaya başlamıştır. Aynı zamanda Kafkas Madencilik Sanayi Müdürlüğü kurulmuş ve bu resmi

68 Michael P. Todaro and Stephen C. Smith. *Economic Development.* 2011, s. 23-140.

69 "Neft Sənayesinin İnkişaf Tarixi", https://minenergy.gov.az/en/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi (erişim tarihi: 15.05.2023).

kurum, Kafkasya'da petrol ile ilgili sorunlarla ilgilenmiştir. 1870'lerin sonlarına gelindiğinde ise Bakü ve çevresi küresel ölçekte önemli bir petrol merkezi olmuş ve yabancı yatırımlar almaya başlamıştır.[70]

Bu bağlamda, 1880'li yıllarda Bakü petrollerinin en önemli yatırımcılarından birisi Rothschild ailesi olmuştur. Petrol ihracatının neredeyse yarısı onların elinde bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra petrol yatakları 1910'a gelindiğinde Shell, Nobel Kardeşlerin Petrol Üretim Derneği ve Rus Genel Petrol Derneği'nin kontrolünde olmuştur. Ayrıca 1914 yılında sıkılaştırılmış gaz kullanılarak petrol çıkarma yöntemi ilk defa Nobel Kardeşler tarafından Bakü'de uygulanmıştır. Bakü'de Hazar Denizi ve Karadeniz Petrol Sanayi Ticaret Şirketi ise Rothschild'ler tarafından 1883 yılında kurulmuştur. Bu arada, 1896-1906 yılları arasında Bakü-Batum boru hattı inşa edilmiştir. Bu boru hattı ile gazyağı taşınmaktaydı.[71]

2.2. Sovyet Dönemi (1917-1991)

1900'lü yıllara gelindiğinde Azerbaycan petrol üretiminde dünyada ilk sıralara yükselmeye başlamıştır. Yeni petrol yataklarının keşfedilmesiyle birlikte Azerbaycan'da üretilen petrolün hacmi, ABD'de üretilen petrol hacmini geçmiştir. 1900 yılında ABD'de yaklaşık 9.1 milyon ton petrol üretilirken bu rakam Azerbaycan'da 11.5 milyon ton olmuştur. Bakü'de artık petrol endüstrisi gelişmiş ve petrol, Rusya'nın en önemli kaynağı haline gelmiştir. Azerbaycan henüz bağımsız bir devlet olmadığından dolayı çıkarılan kaynaklar Rusya'ya ait olmuştur.[72]

Bu arada, 1917 Şubat'ında çarlık Rusya rejimi dağılmış ve akabinde Ekim ayında Vladimir Lenin önderliğinde Bolşevik devrimi (Ekim devrimi) gerçekleşmiştir. Akabinde 28 Mayıs 1918'te ise bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. 5 Ekim 1918 tarihinde milli hükümet petrol endüstrisini millileştirme kararı almıştır. Petrol kuyuları, kurulan tesisler vb. her şey yerli toprak sahiplerine geri verilirken üretilen petrolün üçte birinin devletin elinde olması kararlaştırıldı. Bunun yanı sıra Rusya'ya petrol ihracatı durduruldu. Rus hükümeti Azerbaycan'da petrol tesislerinde çalışan işçiler üzerinden hamleler yapmıştır. Özellikle yerel Bolşevik gruplar işçi grevlerini teşvik ederek petrol üretimini yavaşlatmaya çalışmıştır. 1919'ta ise petrol endüstrisinin tamamen milli hükümetin kontrolüne geçmesiyle Bakü-Batum petrol hattı yeniden tamir edildi ve Batum'a petrol ihracatına izin verildi.[73]

70 Sabit Bagirov, "Azerbaijani Oil: Glimpses of a Long History", Perceptions: *Journal of International Affairs,* Cilt 1, Sayı 3, 1996, s. 2-3.

71 *a.g.e.* s. 3

72 "Azerbaycan Petrol ve Gaz Tarihçesi", https://www.socar.com.tr/tarihce-1900 (erişim tarihi: 25.04.2023).

73 Nailə Hüseynova, "Azərbaycanda İctimai-Siyasi Fikrin Formalaşmasında Neft Amili", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* Cilt 6, Sayı 5, 2019, s. 295.

Bağımsızlığını yeni kazanmış Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için enerji üretiminin ve ihracatının artırılması, ülkenin ekonomik, siyasi ve askeri alanda geliştirilmesi için öncelikli strateji olarak benimsenmiştir. Ülkenin kalkınması için tek kaynağa bağlı kalmak tartışma konusu olsa da dönemin AHC hükümeti bu stratejiyle hareket etmiştir. Ayrıca Eylül 1919'ta Azerbaycan Devlet Bankası'nın temelleri atılmıştır. Enerji ihracatının artmasıyla beraber ABD, İtalya, Fransa, Türkiye ve Gürcistan'la ekonomik ilişkiler geliştirilmiştir. Gıda, sanayi, tarım ürünleri ithal edilmeye başlamıştır. Askeri harcamalarda da artış gözlemlenmiş ve 1919'ta bütçenin %24'nü oluşturmuştur.[74]

Çarlık Rusya'nın yerine kurulan geçici hükümet Bolşevik Devrimi'yle yıkıldı ve Ekim 1917'te Bolşevik Rusya kuruldu. 1920 yılının Nisan ayında Azerbaycan Cumhuriyeti Bolşevik Rusya tarafından işgale uğradı ve bağımsızlığını kaybetti. Böylece, Bakü petrolleri yeniden Rusların eline geçmiştir. Fakat o esnada Azerbaycan petrolü Avrupa'nın da ilgisini çekmekteydi. Avrupa'dan petrol kuyularının ve petrol çıkarılan bölgelerin satın alınması için defalarca teklifler gelse de bir sonuç alınamamıştır. Dönemin Sovyet Azerbaycan'ı hükümet başkanı Neriman Nerimanov Bakü petrollerinin halka ait olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, birçok Azerbaycanlı devlet görevlileri Bakü petrol yataklarının satılmasının uygun olmadığını dile getirmiş ve Sovyetlerin böyle bir hakları olmadığını söylemişlerdir.[75]

Azerbaycan'da enerji alanında sadece petrol değil, petrolün yanı sıra doğalgaz kaynakları da bulunmaktadır. 1907 yılında Surahanı'da 130 milyon m³'e doğalgaz üretimi yapılmıştır. Lakin üretimin hızlandırılması için yeterli düzeyde teknolojinin olmaması ve ülkenin mevcut siyasi iktisadi durumunun elverişli olmamasından dolayı 1919'ta 48 milyon m³'e düşen doğalgaz üretimi 1920-1921'li yıllarda 34 milyon m³'e kadar inmiştir. 1930'lu yıllara gelindiğinde ise yeniden üretim hacmi artmaya başlamıştır.[76]

1918-1920'li yıllarda petrol üretiminde düşüşler yaşansa da Sovyetler döneminde Azerbaycan'da petrol üretimi her yıl mütemadi olarak artmıştır. En önemli artış ise 1940'lı yıllarda gerçekleşmiştir. Şüphesiz bunun nedeni ise II. Dünya Savaşı esnasında SSCB'nin petrol ihtiyacının karşılanması idi. 1941 yılında Azerbaycan'da petrol üretimi 23.5 milyon ton olmuştur. O tarihe kadar en yüksek üretim hacmine ulaşılmıştır. Sovyetler Birliği'nin petrol üretiminin neredeyse %70'lik bir kısmını Azerbaycan karşılamıştır.[77]

II. Dünya Savaşı sürerken özellikle 1942 yılında Almanlar Bakü petrollerini hedef alarak saldırılarda bulunmuş ve bölgeyi ele geçirmeye çalışmışlardır. Çünkü Kafkasya bölgesinden çıkarılan petrol

74 Siyavuş Qarayev, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Neft Siyasəti", Xalq Qəzeti, Haziran 2008.

75 Oksana Abbasova, "1920-1922-ci İllərdə Azərbaycan SSR-nin Xarici Ölkələrlə İqtisadi Əlaqələrində Konsessiyanın Rolu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* Cilt 10, Sayı 1, 2023, s. 398.

76 "E. M. Hacızade, *Azərbaycanın Təbii Qaz Potensialı: Reallıqlar Və Virtual Cizgilər,* Bakı, Elm Yayınları, 2001, s. 14.

77 Rehman Seferov, "Azerbaycan'da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* sayı 18, 2005, s. 295.

Almanya'nın petrol ithalatının %30-%35'lik bölümüne denk düşmekteydi. Bundan dolayı Almanların bu bölgeye olan ilgisi artmaya başlamıştır.[78]

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Azerbaycan'ın Hazar kısmında denizde yeni petrol yatakları bulunmuştur. 1949 yılında açık denizde "Neft Daşları" petrol yatağı keşfedilmiş ve 1950 yılında üretime başlanmıştır. Bu tarihten itibaren denizde petrol üretimi geliştirilmiştir. Denizde petrol üretimi konusunda yeterli düzeyde ekipman olmadığından dolayı yeni teknolojiler kurulmuş ve dünya tarihinde ilk defa açık denizde petrol çıkarma tesisleri inşa edilmiştir. Petrolün yanı sıra doğalgaz yatakları da keşfedilmiştir. Yeni enerji kaynaklarının keşfiyle beraber SSCB'nin Azerbaycan'da enerji alanında yatırımları artmaya başlamıştır. 1970-1980'lere gelindiğinde sadece parasal olarak değil teknolojik olarak da SSCB destek vermeye başlamıştır. SSCB, Azerbaycan'a yeni petrol ve doğalgaz arama gemileri, vinçler, 400'den fazla yük kaldırma gemisi vb. bir sıra ekipmanlar göndermiştir. 1960'larla kıyasladığımızda 1970'lerin ortalarında Azerbaycan'ın petrol rezervleri iki kat, doğalgaz rezervleri ise üç kat artmıştır.[79]

1950-1960'lı yıllarda açık denizde petrol ve doğalgaz yataklarının kullanımıyla beraber Azerbaycan'da doğalgaz üretimi 5,8 milyar m³'e ulaşmıştır. Azerbaycan'da üretilen doğalgaz miktarı genel SSCB'nin doğalgaz üretim hacmine eşit olmuştur. En önemli artış ise 1982 yılında olmuş ve 14,9 milyar m³ doğalgaz üretimi yapılmıştır. SSCB içerisinde ise Azerbaycan'dan Ermenistan'a ve Gürcistan'a doğalgaz ihraç edilmiştir.[80]

Azerbaycan petrol ve doğalgazı 1920-1991 yılları arasında tamamen Moskova'ya bağlı olmuştur. Azerbaycan'ın enerji kaynakları SSCB nezdinde değerliydi. Özellikle II. Dünya Savaşı'nda SSCB için önemli bir faktör olmuştur. Bunun yanı sıra Azerbaycan'da petrol ve doğalgaz endüstrisinin gelişmesinde, teknolojik alanda eksikliklerin giderilmesinde, yeni yatakların bulunmasında Rus hükümetinin yatırımlarını göz ardı etmemekte fayda vardır. Kısacası, 20. yüzyılda Azerbaycan'da enerji endüstrisi SSCB sayesinde gelişmiştir.

2.3. Bağımsızlık Sonrası (1991) Azerbaycan'ın Enerji Stratejisi

1980'li yılların ikinci yarısına gelindiğinde SSCB zayıflamaya başladı. Birlik içerisindeki ülkeler artık bağımsızlık istiyordu. Azerbaycan 18 Ekim 1991'te bağımsızlığını ilan etti. Aralık 1991'te ise SSCB tamamen parçalandı. Yeni bağımsızlığını ilan etmiş cumhuriyetler gibi Azerbaycan'da ekonomik, siyasi

78 Osman Nuri Aras. *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003, s. 117.
79 Neft Sənayesinin İnkişaf Tarixi, https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi (erişim tarihi: 20.05.2023).
80 Hacızade, *a.g.e,* s. 15.

ve savunma alanında sorunlar vardı. Bu sorunların çözülmesinde hükümet organları, karar verici kişiler, politika yapıcıları yeni stratejiler benimsediler.

1980'lerin ortalarından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ bölgesi için anlaşmazlıklar meydana geldi. Ermenistan, Ermeni nüfusunun fazla olduğunu ileri sürerek bölgenin kendisine ait olduğunu savunurken, Azerbaycan ise SSCB'nin demografik yapıyı değiştirdiğini savunmaktaydı. Akabinde iki ülke arasında savaş patlak verdi ve I. Karabağ Savaşı olarak tarih kitaplarına yazıldı. Rus hükümetinin yardımlarıyla Ermenistan Dağlık Karabağ'ı işgal etti. Savaş sonrası dönemde Azerbaycan yeni stratejiler belirledi ve ülkenin siyasi, iktisadi, sosyal, askeri alanlarda gelişmesi için sahip olduğu enerji kaynakları üzerinden kendine müttefikler aramaya başladı. Azerbaycan için enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması, bölgede güvenliğin sağlanması, yeni iş birliklerinin kurulması öncelikli hedefler haline geldi. Ekonomik kalkınmanın sağlanması ve bölgesel düzeyde etkili bir aktör haline gelmek için enerji kaynakları Azerbaycan için avantaj yaratmaktaydı.[81]

Azerbaycan'da ilk cumhurbaşkanı olan Ayaz Mutallibov dönemi Dağlık Karabağ sorununun çözülmesinde Rusya'nın yardımcı olacağı düşünülse de Rus hükümeti herhangi bir yardımda bulunmadı. Aksine Azerbaycan aleyhine girişimlerde bulundu. Bunun yanı sıra İran'a ziyaretlerde bulunarak aracı olması istense de İran da aracı olmamıştır. Mutallibov Rusya yanlısı politikalar izlemekteydi, lakin Rusya'nın bu tutumuyla halk Mutallibov hükümetini indirmiştir.[82]

Siyasi, ekonomik ve askeri olarak zor bir süreçten geçen Azerbaycan'da ülkeye yatırımlar çekilmesi ve enerji kaynaklarını ihraç edebilmek için ekonomik alanda bir sıra reformlar yapılmıştır. Ocak 1992'te "Yabancı yatırımların korunması" hakkında kanun çıkarılmıştır. Yatırım çekebilmek için liberal politikalar izlenmiştir. Hem ekonomik hem de teknolojik olarak var olan eksiklikler enerji üretimini ve ihracatını yavaşlatmaktaydı. Bu bağlamda yabancı yatırımlar ülke ekonomisi için kurtarıcı nitelikteydi.[83]

Mutallibov'dan sonra Azerbaycan'da ilk demokratik seçimlerle iktidara Ebulfeyz Elçibey'in cumhurbaşkanlığı sürecinde (1992-1993) enerji işbirliği için Batılı şirketler davet edilmiştir. Aynı zamanda Avrupa pazarlarına ulaşmak için yeni projeler ortaya atılmıştır. Eski Sovyet ülkesi olan Azerbaycan Rus baskısından kurtulmak için enerji alanında öncelikle Batılı ülkelere ve şirketlere yönelmiştir. Azerbaycan'ın Batılı şirketlerle işbirliği içerisinde olması ise Rus hükümetini rahatsız

81 Reha Yılmaz, "Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* Sayı 2, 2010, s. 71-72.
82 *a,g,e*. s. 73.
83 "Xarici İnvestisiyanın Qorunması Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu", https://e qanun.az/framework/7000 (erişim tarihi: 05.06.2023).

etmekteydi. 1993'te Haydar Aliyev iktidara geldiğinde ise Rusya ve Batı arasında dengeleri korumaya çalışarak her iki tarafla da ilişkileri bozmamıştır. Aynı zamanda Aliyev dönemi Batılı ülkelerle enerji anlaşmalarının imzalandığı, ekonominin toparlanmaya başladığı bir dönem olmuştur.[84]

Ebulfeyz Elçibey dönemi enerji alanında Batılı şirketlerle ilişkiler geliştirilse de bölge devletlerinden Rusya ve İran ile ilişkiler gergin olmuştur. Petrol endüstrisine yaklaşık iki milyar dolarlık yatırım yapmak isteyen British Petroleum İngiliz Başbakanı Margaret Thatcher'i aracı olarak Bakü'ye göndermiştir. Batılı şirketlerle görüşmeler sonucu enerji alanında anlaşmalar imzalanmış ve enerji endüstrisinin geliştirilmesi için ekonomik ve teknolojik olarak yatırımlar yapılması planlanmıştır.[85]

Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra Batılı şirketlere görüşmelere ara verildi. Çünkü Rusya Azerbaycan'da Batılı şirketlerin varlığından rahatsızlık duymaktaydı, bu bağlamda Aliyev dengeli siyaset yürütmeye çalışmaktaydı. Enerji alanında Aliyev'in stratejisi ülkeye yabancı yatırım çekmek ve alınan yatırımlar sonucu kaynakların büyük pazarlara ulaştırılması yönünde olmuştur. Azerbaycan'ın bu stratejisinin başarılı olduğu ve ülkenin büyük miktarlarda dış yatırım çektiği görülmektedir. Yatırımlar sayesinde ekonomide iyileşmeler başlamış ve artık Azerbaycan uluslararası bir aktör haline gelmiştir.[86]

Uzun vadede Azerbaycan'ın enerji stratejisi Amerika ve Avrupa ülkelerinden yatırımlar çekmek olmuştur. Haydar Aliyev'e göre ulusal güvenliğin sağlanması için birden fazla ülkeyle işbirliğinin sağlanması yeni strateji olarak görülmekteydi. ABD Enerji Bakanlığı da Aliyev'in büyük ülkelerden yatırımlar alarak ilişkileri geliştirmek istediğini belirtmekteydi. O, dış politika hedeflerine ulaşabilmek için enerji kaynaklarını kullanmıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın uzun vadeli kalkınma planının da temellerini atmıştır. Bu doğrultuda Eylül 1994 yılında imzalanan Azeri, Çırağ ve Güneşli yataklarının "Birlikte İşlenmesi ve Paylaşılması Hakkında Anlaşma" stratejik öneminden dolayı "Asrın Anlaşması" olarak nitelendirilmektedir.[87]

2003 yılında Haydar Aliyev'in vefatından sonra iktidara gelen İlham Aliyev de dış politika alanında dengeli politikalar yürütmüştür. İlham Aliyev döneminde ekonomik, siyasi, askeri, eğitim alanında gelişim sağlanmış ve yüksek oranda Azerbaycan'a yatırımlar yapılmıştır. 2002-2006 yılları arasında yabancı sermaye oranında artışlar yaşanmıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan'da petrol ve doğalgaz üretiminin yükselmesiyle Avrupa için enerji tedarikçisi olarak bölgesel düzeyde saygınlık kazanmıştır.

84 Seçil Öraz Beşikçi, "Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* Cilt 16, Sayı 2, s. 241-246.

85 Nazım Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası,* 1. Baskı, Ankara, ASAM Yayınları, s. 162.

86 "Heydər Əliyevin Neft Strategiyası", https://azerbaijan.az/related-information/131 (erişim tarihi: 09.06.2023).

87 Pinar Ipek," "Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security", *The Middle East Journal,* Cilt 63, Sayı 2, 2009, s. 233.

Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'a kıyasla enerji ihracatında ciddi oranda gelişmeye başlamıştır. İlham Aliyev döneminde Azerbaycan'ın enerji kaynaklarını Avrupa'ya ulaştıracak olan Güney Gaz Koridoru projesi de gerçekleştirilmiştir. Enerji arz noktası olarak görülen Avrupa'nın enerji güvenliğinin sağlanmasında bölgede stratejik ortak olarak görülmüştür.[88]

İlham Aliyev dönemi büyük miktarda doğalgaz rezervleri keşfedilmiştir. Fransa'nın petrol şirketi TOTAL Abşeron yarımadasında yeni doğalgaz yatağının bulunduğunu bildirmiş ve şirketin temsilcileri İlham Aliyev'le görüşerek doğalgazın çıkarılması konusunda anlaşmalar yapmıştır. 2011 yılında Ümid doğalgaz yatağının keşfiyle beraber Azerbaycan doğalgaz ihracatçısı bir ülke olarak görülmüştür. Aliyev kamuoyuna yaptığı açıklamada Azerbaycan halkını tebrik etmiş ve yeni doğalgaz yatağından bahsetmiştir. Azerbaycan'ın doğalgaz potansiyelinin artmasıyla Batılı ülkeler tarafından saygınlık kazanmaya başlamıştır.[89]

21. yüzyılda petrol ve doğalgaz tedarikçisi olarak nitelendirilen Azerbaycan İlham Aliyev bölgede yeni projelerle öne çıkmış ve Avrupa'nın enerji arzının sağlanmasında güçlü bir konumda olmuştur. İlerleyen bölümlerde İlham Aliyev dönemi enerji alanında hayata geçirilen projelerden detaylıca bahsedilecektir. Aliyev dönemi bir sıra petrol ve doğalgaz boru hatları faaliyete geçmiş ve Azerbaycan'ın enerji kaynakları dünya pazarlarına ulaştırılmıştır. Ayrıca İlham Aliyev döneminde de Ebulfeyz Elçibey ve Haydar Aliyev döneminde olduğu gibi ülkenin kalkınmasında yabancı sermaye akışı önemli bir faktör olmuştur.

2.3.1. Asrın Anlaşması

Bağımsızlığın ilk yıllarında bir takım sorunlarla karşılaştı ve ekonomik olarak oldukça geriledi. Bağımsız olduğu yıllarda siyasi ve güvenlik olarak da ülke ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Sonraki yıllarda alınan doğru kararlarla birlikte yeniden toparlanmaya başlamıştır. "Asrın Anlaşması" ülkenin ekonomik toparlanma sürecinde atılan ilk adımlardan biri olmuştur.

Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan enerji ihracatını artırmak ve uluslararası piyasalara açılmak için kendine yeni ortaklar aramaya başlamıştır. Artık bu doğrultuda bir takım yabancı şirketlerle ve ülkelerle anlaşmalar imzalanıyordu. 1993 yılında Ebulfeyz Elçibey yönetiminde petrolün Gürcistan ve Türkiye üzerinden ihracını sağlamak için bazı görüşmeler gerçekleştirilmiştir. 20 Eylül 1994 tarihinde Lukoil, Statoil, TPAO, Ramco, Unocal, Delta-Hess, BP, Amoco, Pennzoil, MC Dermott ve Azerbaycan

88 Vahap Taştan, "Güney Gaz Koridoru: Yeni Enerji Düzeninde Avrupa Enerji Güvenliği, Rusya, Türkiye ve Güney Kafkasya Üzerine Oyun Teorik Uygulama", http://politikaakademisi.org/2013/11/15/guney-gaz-koridoru-yeni-enerji-duzeninde-avrupa-enerji-guvenligi-rusya-turkiye-ve-guney-kafkasya-uzerine-oyun-teorik-uygulama/ (erişim tarihi: 10.06.2023).

89 "Azerbaycan'da Büyük Doğalgaz Rezervi Bulundu", https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/azerbaycanda-buyuk-dogalgaz-rezervi-bulundu-1436882 (erişim tarihi: 12.06.2023).

Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) "Asrın Anlaşması"nı imzaladılar. Yapılan anlaşma Azerbaycan Cumhuriyeti'nin enerji alanında ilk uluslararası anlaşmasıdır. Anlaşmanın hedefi Azeri, Çırağ ve Güneşli yataklarında ortak çalışmalar yapmak idi.[90]

Petrol üretiminin artmaya başlamasıyla birlikte ihracatı Azerbaycan için önemli bir sorun haline gelmiştir. Azerbaycan'ın sahip olduğu jeopolitik konumdan dolayı enerji kaynaklarını doğrudan kendini ihraç edemezdi. Bu bağlamda Azeri, Çırağ ve Güneşli yataklarından çıkan petrolün ihracatını yönetmek etmek için kurulan Azerbaycan Uluslararası Operasyon Şirketi (AIOC) Ekim 1995 tarihinde bir takım kararlar almıştır. İki şekilde çözüm üretildi. Birincisi, Bakü-Novorossiysk petrol boru hattı idi. Petrol Rusya üzerinden Karadeniz'e getirildi ve Türk Boğazlarından geçerek Akdeniz'e ulaştırıldı. İkincisi ise, Bakü-Supsa petrol boru hattı olmuştur. Bakü-Supsa boru hattı ile petrol Gürcistan üzerinden Karadeniz'e ulaştırıldı ve ihracatı buradan yapıldı. Rusya bölgede baskın güç olduğundan dolayı Azerbaycan üzerinde kontrolü sağlamaya çalışıyordu. Bakü-Supsa hattının inşası Azerbaycan için oldukça stratejik bir karar idi. Zira Azerbaycan Rusya olmadan artık Avrupa ülkelerine ihracat yapabildi ve ilişkilerini geliştirdi.[91]

"Asrın Anlaşması" ile enerji alanında yabancı yatırımların yükselmesiyle Azerbaycan'da enerji üretimi artmıştır. Artan enerji üretimi sayesinde ülke ekonomik olarak toparlanmaya başlamıştır. Sözgelimi, 1995'te 9,2 milyon ton petrol üretilen Azerbaycan'da 2003 yılında 15,8 milyon ton petrol üretilmiştir. Şüphesiz bu artışın ülke ekonomisi için göz ardı edilmemesi gereken etkileri var idi. "Asrın Anlaşması" ekonomik kalkınma hedeflerine ulaşmak yolunda ilk faktör olarak değerlendirilmektedir.[92]

"Asrın Anlaşması"na göre 30 yılda 7,4 milyar dolar yatırım yapılması öngörülmekteydi. Anlaşma gereğince 1995 yılında yaklaşık 100 milyon dolar, 1996 yılında ise 600 milyon dolarlık bir yatırım gerçekleştirmiştir. Bu yatırım Azerbaycan ekonomisi için oldukça önemliydi. Çünkü Azerbaycan ihracatının neredeyse %90'lık kısmı petrol ürünlerinden oluşmaktaydı. Azerbaycan enerji üretim hacminin artması ile bölgesel düzeyde etkili bir aktör haline geldi. Batılı ülkelerden yabancı yatırımların gelmesi ile diğer aktörlerle ekonomik alanda ilişkileri geliştirmiştir.[93]

Batılı ülkelerden ABD Azerbaycan'a yatırımları ile ilk sırada gelmektedir. Avrupa Birliği'nde ise en önemli yatırımcı İngiltere olmuştur. Bunun yanı sıra Türkiye'nin de yatırımlarını göz ardı etmemekte

90 Osman Nuri Aras, "Asrın Anlaşması ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi (Contract of the Century and the Influence of the Azerbaijan Economy)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 30, Ekim 2006, s. 43.

91 Rovshan Ibrahimov," Azerbaijan Energy Strategy and The Importance of the Divercification of Exported Transport Routes", *Journal of Qafqaz University,* 2010, s. 24-26.

92 Seferov, *a,g,e*. s. 294-295.

93 Richard Pomfret, "Resource Management and Transition in Central Asia, Azerbaijan, and Mongolia", *Journal of Asian Economics,* Cilt 23, Sayı 2, 2012, s. 14-15.

fayda var. Nitekim Azerbaycan'a yapılan yabancı yatırımlarda ABD %28, İngiltere %16,2, Türkiye ise %12,6'lık oranla üçüncü sırada gelmekteydi. Bu ülkelerden gelen yatırımların büyük bir kısmı enerji alanında idi. Azerbaycan'ın ekonomik büyüme oranı 1994 ve 1995 yıllarında sırasıyla -19,7 ve -11,8 iken 1996 yılı itibariyle %1,3 ile olumlu yönde seyretmiştir. Sonraki yıllarda da büyüme oranı yükselmiştir. Bunun nedeni ise sermaye akışının sağlanması ile piyasaların kontrol altına alınmasıydı.[94]

Azerbaycan şirketlere yaptığı anlaşma sayesinde Batılı ülkelerle ilişkileri geliştirse de Rusya Hazar bölgesinde Batılı ülkelerin etkin rol oynamasını olumlu karşılamamıştır. Zira eski eski Sovyet bölgesindeki ülkeler Rus hükümetine göre Rusya'nın müttefikleriydi. Rus hükümetinin istediği bu ülkelerin dış politika kararlarında Rusya'yı göz önünde bulundurmasıydı. Rus hükümeti bölgede etkisinin azalacağı için endişeliydi. Bu bağlamda Rusya anlaşmada yer aldı. Haydar Aliyev'in görüşmeleri sonucu Rusya'nın özel petrol şirketi Lukoil 'in %10'luk bir paya sahip oldu. Aliyev'e göre "Asrın Anlaşması" Azerbaycan'ın çıkarları için önemliydi, bu tür engellerden dolayı anlaşma iptal edilemezdi. Rusya'nın yanı sıra komşu İran da bu anlaşmadan rahatsız idi. İran da anlaşmaya dâhil olmak istiyordu. Kasım 1994 tarihinde İran anlaşmaya taraf olacağı takdirde 1,5 milyar $ yatırım yapacağını açıklamıştı.[95] Bunun akabinde İran'a %5'lik hisse verilmişti. Böylece, bölgesel düzeyde nüfuzunu korumaya çalışan Rusya ve İran, Kafkasya bölgesindeki ülkelerin Batılı devletlerle ilişkilerinde kendi etkili bir faktör olmaya çalışmaktaydı.[96]

Bu arada, enerji alanında Azerbaycan yatırımları çekmeye devam etmekteydi. 2001 yılına gelindiğinde yaklaşık 55 milyar dolar yatırımı içeren anlaşmalara imza atılmıştı. Ayrıca, yirmiden fazla ortaklık anlaşması imzalanmıştı. Yabancı yatırımların artmasıyla beraber siyasi alanda da Azerbaycan küresel ölçekte kendini tanıtmaya başladı. Bunun yanı sıra Azerbaycan petrol kaynaklarını politik bir araç olarak kullanarak Kafkasya bölgesinde ortaya çıkan anlaşmazlıkları uluslararası arenaya taşımaktaydı.[97]

Azerbaycan bölgedeki Rus tehdidinin farkındaydı. Aliyev ise dış politikada dengeyi korumaya çalışmaktaydı. Bu nedenle, "Asrın Anlaşması" imzalamandan önce Eylül 1993'te Rusya Federasyonu, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Ermenistan'ın yaptığı askeri anlaşmayı resmi adıyla "Kolektif Güvenlik Anlaşması"nı imzaladı. Ayrıca kamuoyu baskısına rağmen Azerbaycan hükümeti Rus-Çeçen savaşında Rus yanlısı politikalar izledi. Zira Rusya ile karşı karşıya gelmek istemiyordu. Azerbaycan Rusya'ya karşı temkinli davrandı. Azerbaycan hükümeti "Asrın Anlaşması"nın

94 Altay İsmayılov, "Gelişmekte Olan Ülkelerin İktisadi Kalkınmasında Yabancı Yatırımların Rolü: Azerbaycan Değerlendirmesi", *TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, 2010, s. 88-89.

95 Joseph A. Kechichian and Theodore W Karasik, "The Crisis in Azerbaijan: How Clans Influence the Politics of an Emerging Republic" *Middle East Policy*, Cilt 4, Sayı 1-2, 1995, s. 67-68.

96 *a,g,e.* s. 68.

97 Angeliki Spatharou, "The Political Role of Oil in Azerbaijan, 1989–1994", *Journal of Southern Europe and the Balkans,* Cilt 4, Sayı 1, 2002, s. 29-31.

imzalanması ile sadece Rusya bloğunda olmayacağının farkındaydı, anlaşma sayesinde Batılı ülkelerle siyasi alanda da ilişkiler geliştirildi.[98]

Azerbaycan zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olsa da bağımsızlığın ilk yıllarında bu kaynakların çıkarılması, işlenmesi ve ihraç edilmesi için yeterli kapasiteye sahip bir ülke değildi. Bu bağlamda ekonomik, teknolojik, siyasi olarak dış yardımlar almak zorunda idi. Hem I. Karabağ Savaşı'nın yarattığı olumsuz koşullar hem de Kafkasya'daki Rus etkisinden kurtulmak için Azerbaycan Batılı ülkelerle ve şirketlere işbirliği içerisinde olmuştur. Ayrıca dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in yürüttüğü dengeli dış politika anlayışının da "Asrın Anlaşması"nın imzalanmasında ciddi etkisi vardı. Azerbaycan'ın enerji sektörünün gelişiminin sağlanmasında anlaşma temel taş olarak nitelendirilmektedir. Hem ekonomik hem de siyasi olarak Azerbaycan'ın kalkınmasında anlaşmayı göz ardı etmek mümkün değildir.

2.4. Bölgesel Enerji Projeleri

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra küresel ve bölgesel düzeyde tanınmak için diğer devletlerle ticari, siyasi ve askeri alanda işbirlikleri yapmaya çalışmıştır. Azerbaycan zengin enerji kaynaklarına sahip olduğundan dolayı bu işbirliklerinin kurulmasında, yeni ortaklıkların oluşturulmasında avantajlı bir konumda idi. Ülkenin ekonomik alanda toparlanması için bölgesel enerji projelerine girişilmiş ve bunların sonucunda enerji kaynaklarının ihracatı artırılmıştır. Sadece ekonomik olarak değil bunun yanı sıra birçok alanda işbirliği yapılmıştır. Bu bağlamda bağımsız Azerbaycan'ın gelişmesinde enerji projeleri önemli bir konumdadır. Bu enerji projelerinin Azerbaycan için getirisini inlemekte fayda vardır. Bakü-Novorossiysk petrol boru hattı, Bakü-Supsa petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis Erzurum doğalgaz boru hattı ve Trans Anadolu doğalgaz boru hattı (TANAP) ile Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz kaynakları uluslararası pazarlara ulaşmaktadır. Azerbaycan'ın ulusal kalkınma sürecinde bu enerji hatları önemli role sahiptirler.

98 Anar Valiyev, Narmina Mamishova, "Azerbaijan's Foreign Policy towards Russia since Independence: Compromise Achieved", *Southeast European and Black Sea Studies,* Cilt 19, Sayı 2, 2019, s. 7.

2.4.1 Bakü-Novorossiysk Petrol Boru Hattı

Azerbaycan'da üretilen petrolün uluslararası pazarlara taşınmasında Bakü-Novorossiysk petrol boru hattı, kullanılan ilk hat olmuştur. Petrol boru hattının toplam uzunluğu 1347 km'dir. Sengeçal, Sumgayıt ve Siyezen petrol istasyonlarından başlamaktadır. Novorossiysk limanından İtalya, Bulgaristan, Fransa, İspanya, Çin vb. ülkelere petrol ihraç edilmektedir. Bu hattın Rusya'daki kısmı 1983'te yapılmıştı. Azerbaycan'daki kısmı ise 1996'ta yapıldı. Azerbaycan petrolleri bu hatla Rus topraklarına taşınmaktaydı. Erken üretilen petrolün bu hatla taşınması Rusya açısından da olumlu karşılanmıştı. Rus hükümeti petrolün kendi topraklarından geçmesini istemekteydi. Bundan dolayı hattın kullanılmasında aktif rol oynadılar. 1997'te ilk ihracat gerçekleştirildi. Yıllık kapasitesi 6 milyon ton civarında olan petrol boru hattı Azerbaycan petrolünü dünya pazarına ulaştırdı. 1998'te 2,5 milyon ton petrol ihraç edildi.99

1995-1996 yıllarında yapılan görüşmeler sonucu SOCAR, Azerbaycan Uluslararası Operasyon Şirketi ve Transneft Bakü-Novorossiysk petrol boru hattının açılmasında ortak anlaşmaya vardılar. Bu hat ile ilk ihracat 1997'te yapılırken Aralık 2006'ta enerji meselesinde SOCAR ve Transneft arasında yaşanan anlaşmazlıktan dolayı Azerbaycan 2007'te bu hat ile petrol ihracatının duracağını belirtmiştir. Bakü-Novorossiyk petrol boru hattı ile ihracat tamamen durdurulmasa da azaltılmıştır. 2008'te yeniden ihracat hacmi arttırılmıştır. Günümüzde düşük miktarda de olsa bu petrol boru hattı ile ihracat yapılmaktadır. 2022 yılına kadar Bakü-Novorossiysk petrol boru hattı ile toplamda 47,8 milyon ton petrol ihraç edilmiştir.[100]

2.4.2 Bakü-Supsa Petrol Boru Hattı

Azerbaycan petrolünün dünya pazarlarına ulaştırılmasında ikinci güzergâh ise Gürcistan üzerinden projelendirilmiştir. Bu bağlamda, Bakü'den Gürcistan'ın Karadeniz kıyısındaki Supsa'ya ulaşacak olan petrol boru hattının yapımına, Mart 1996 yılında Azerbaycan ve Gürcistan cumhurbaşkanları arasında imzalanan bir anlaşmayla hızlıca başlanmıştır. Bakü-Supsa petrol boru hattının toplam uzunluğu 833 km'dir. Yıllık taşıma kapasitesi 6 milyon ton civarındadır. Bu boru hattının yapımı Gürcistan ekonomisinde de olumlu etkiler doğurmuştur. Azerbaycan açısından bakıldığında ise, bu hattın tamamlanmasıyla birlikte tek ülke üzerinden petrol ihracatı bağımlılığı sona ermiştir. Böylece,

99 Nasib Nassibli, "Azerbaijan's Geopolitics and Oil Pipeline Issue", Perceptions: *Journal of International Affairs*, Cilt 4, Sayı 4, 1999, s. 2.

100 "Bakı-Novorossiysk", https://socar.az/az/page/baku-novorossiysk-pipeline (Erişim tarihi: 15.06.2023).

Azerbaycan ile Rusya arasında veya Batılı ülkeler ile Rusya arasında olası bir kriz durumunda petrol akışı sekteye uğramayacaktı, yani Gürcistan vasıtasıyla ihracat imkânı ortaya çıkmıştı.[101]

Kasım 1998'te tamamlanan Bakü-Supsa petrol boru hattı Şubat 1999'ta aktifleştirilmiş ve petrol ihracatı yapılmıştır. Bu hat literatürde Batı ihracat boru hattı olarak da bilinmektedir. Bunun nedeni ise Azerbaycan petrol kaynaklarını ilk defa Kuzey rotadan yani Rusya üzerinden değil de Gürcistan vasıtasıyla ihraç etmesidir. 2006'ta Bakü-Supsa petrol hattı tadilat işleri nedeniyle kapatılsa da 2008'te yeniden aktif hale getirildi. Bu petrol boru hattı günümüzde de halen kullanılmaktadır. Bakü-Supsa petrol hattı ile 2021'te 4,8 milyon ton petrol ihracatı yapılmıştır. 2026 yılına kadar kullanılması planlanmıştır.[102]

2.4.3 Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı

Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) enerji hattı projesi Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye yanlısı politikalar izleyen Elçibey döneminde gündeme gelmiştir. Türkiye üzerinden enerji ihraç etmek hem Azerbaycan hem de Batılı ülkeler için daha güvenilir bir ortam sağlamaktaydı. BTC'nin maliyeti 3,6 milyar dolara civarında olmuştur. Kasım 1999'ta İstanbul'da yapılan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) zirvesinde dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Gürcistan Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze'nin üç taraflı görüşleri sonucu Azerbaycan petrolünün Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ile uluslararası pazarlara taşınması planlanmıştır. Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle Ermenistan'la çatışma halinde olan Azerbaycan için Gürcistan güzergâhı en güvenilir rota olarak görülmüş ve Ağustos 2002 tarihinde BTC'nin inşasına ilişkin anlaşma Londra'da imzalanmıştır. 2005 yılının ilk yarısında ise BTC'nin inşası bitti. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının uzunluğu 1770 km civarında olup, yıllık 50 milyon ton petrol taşıma kapasitesine sahiptir. Bu boru hattının yapıldığı zaman Kazakistan ve Türkmenistan petrolünün de bu hatta dahil edilmesi gündemde idi.[103]

Azerbaycan'ın ana petrol ihraç hattı olan BTC hem bölgesel hem de küresel ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Günümüzde Türkmenistan ve Kazakistan petrolleri de bu petrol boru hattı ile taşınmaktadır. BTC projesinde en yüksek hisse, yaklaşık %30 ile British Petroleum'a (BP) aittir. %25'i SOCAR'a ait olan projede Türkiye, İtalya, Norveç, Amerika ve Japonya

101 Ronaldo Soligo ve Amy Myers Jaffe, "The Economics of Pipeline Routes: the Conundrum of Oil Exports from the Caspian Basin", *Energy in the Caspian Region: Present and Future*, 2002, s. 8-13

102 "Bakı-Supsa", https://socar.az/az/page/baku-supsa-pipeline (erişim tarihi: 15.06.2023).

103 Tuncay Babalı, "Implications of The Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project", *Perceptions: Journal of International Affairs,* Cilt 10, Sayı 4, 2005, s. 30-45.

enerji şirketleri de hisse sahibidir. Bu hattan, 2006-2022 yılları arasında yaklaşık 530 milyon ton petrol taşınmıştır.[104]

BTC projesi sayesinde Azerbaycan'ın Rusya'ya olan bağımlılığı azalmış, öte yandan, Türkiye ve Avrupa ülkeleri ile ekonomik ve siyasi alanda ilişkiler de gelişmeye başlamıştır. Dış politika alanında kendi fikirlerini yürütebilmek için Rusya'dan bağımsız politikalar izlemesi gerektiğinden enerji alanında alternatif yollar aranmıştır. Doğu-Batı enerji hattı olarak bilinen BTC aynı zamanda Dağlık Karabağ çatışmasında Azerbaycan tarafından siyasi bir araç olarak kullanılmaktadır. Uluslararası arenada Azerbaycan sesini duyurabilmekte ve siyasi alanda gücünü arttırmaktadır.[105]

Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı küreselleşen dünyamızda Azerbaycan'ın Batıya açılmasında ve iyi ilişkiler kurabilmesinde göz ardı edilmemesi gereken bir faktördür. Bunun yanı sıra Hazar bölgesinde Kazakistan ve Türkmenistan da Azerbaycan'ın başlatmış olduğu bu proje sayesinde enerji kaynaklarını uluslararası pazarlara ulaştırabilmektedir. Bu bağlamda, Azerbaycan bölgesel düzeyde öncül bir konuma sahiptir. BTC projesinin gerçekleşmesinde Azerbaycan'ın önceki Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Batılı ülkeler ve Rusya arasında kurduğu dengeli siyaset anlayışı da önemli bir role sahiptir.

2.4.4 Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı

BTC petrol boru hattının inşasından sonra Azerbaycan'da Şahdeniz II yatağında doğalgaz rezervlerinin keşfiyle beraber ihracat güzergahı gündeme gelmiştir. Bu bağlamda, Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) rotasında doğalgazın ihraç edilmesi planlanmış ve 2004'te inşası başlayan proje 2006'da tamamlanmıştır. Akabinde Gürcistan üzerinden Türkiye'ye doğalgaz ihracı nakli başlamıştır. BTE doğalgaz boru hattının uzunluğu 684 km'dir. 2009'a gelindiğinde hattın yıllık taşıma kapasitesi 6,6 milyar m³'e çıkarılmıştır. Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) hattı BTC'ye paralel olarak inşa edilmiştir. BTC'ye paralel olduğundan dolayı maliyeti göreceli daha az olmuştur. Azerbaycan sadece petrol değil aynı zamanda doğalgaz ihracatçısı olarak da Güney Kafkasya bölgesinde önemli bir konuma gelmiştir.[106]

Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı olarak da bilinen BTE hattı 2001 yılında Azerbaycan ve Türkiye arasında imzalanan anlaşmaya dayanmaktadır. 2006 yılından itibaren kullanılmaya başlayan bu hattın

104 "Bakı Tbilisi Ceyhan (BTC) Neft İxrac Boru Kəməri", https://www.socarmidstream.az/az/project/btc/#cover (erişim tarihi: 16.06.2023).

105 Svante E. Cornell ve Fariz Ismailzade, "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Azerbaijan", *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to The West,* 2005, s. 61-62.

106 Faysal Köten, "Boru Hattı Projelerinin Hazar Havzası Jeopolitik ve Jeoekonomisindeki Rolü", *Avrasya İncelemeleri Dergisi,* Cilt 2, Sayı 1, 2013, s. 74.

kapasitesi 2015'te daha da yükseltilmiştir. Bunun nedeni ise Azerbaycan'da doğalgaz üretimini arttırılması idi. 2018'ten itibaren ise BTE hattı Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi (TANAP) ile birleştirilmiştir. BTE hattı ile sadece Türkiye'ye değil aynı zamanda Avrupa'ya doğalgaz ihracatı başlamıştır. Günümüzde BTE hattının yıllık taşıma kapasitesi 7,4 milyar m³'tür. TANAP projesinin yapılmasında BTE öncül konuma sahiptir.[107]

BTE boru hattının inşa edilmesiyle Hazar bölgesinde çıkarılan gazın Avrupa pazarlarına taşınması tartışma konusu idi. Azerbaycan kendine yeni pazarlar ararken Batılı ülkeler de güvenebilecekleri ve enerji alanında işbirliği kurabileceği yeni ortaklıklar kurmak istiyorlardı. Azerbaycan var olan koşullar altında doğalgazı sıvılaştırarak ihraç etmek mecburiyetinde olduğundan dolayı maliyet artmaktadır. Bunun yanı sıra Rusya ve İran'dan boru hatları geçirilmesini istemeyen Avrupa devletleri maliyeti fazla olsa da Gürcistan ve Türkiye üzerinden enerji naklinin daha makul olacağını belirtmekteydiler. Bunun nedeni ise olası kriz zamanlarında enerji konusunda ortaya çıkan tehditler idi.[108]

2.4.5 Boru Hatları ve Bölgesel Etkileri

Yeni yapılan enerji boru hatları sayesinde Hazar bölgesi adeta bir enerji merkezi haline geldi. Artık Hazar kaynaklarına ulaşabilmek için tek güzergâh olan Rusya ile Batılı devletler işbirliği yapmak zorunda kalmayacaktır. Enerji boru hatlarının Türkiye ve Gürcistan üzerinden geçmesi bu ülkelere hem ekonomik hem de siyasi olarak güç kazandırdı. Çünkü enerji kaynaklarının ihraç edilmesinde Türkiye ve Gürcistan alternatif güzergâh oldu. Türkiye ve Gürcistan Azerbaycan'da çıkarılan petrol ve doğalgazın uluslararası pazarlara ulaşılmasında aktif rol oynamaktadır.

Şekil 1: Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları

107 "Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK)", https://www.socarmidstream.az/az/project/scp/#overview (erişim tarihi: 18.06.2023).

108 Nuri Gökhan Toprak, "Avrasya Doğalgaz Boru Hattı Projeleri Özelinde Kafkasya Üzerine Bir Değerlendirme", in International Conference on Eurasian Economies, Beykent Üniversitesi, 2013, s. 986.

Kaynak: https://minenergy.gov.az/az/neft (erişim tarihi: 30.05.2023).

Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı ve Bakü-Supsa petrol boru hattı sayesinde Azerbaycan'ın Gürcistan ve Türkiye ile ekonomik ilişkileri geliştirilmiştir. Çünkü bu enerji boru hatları sayesinde Azerbaycan artık Rusya dışı alternatif yollarla kendi enerji kaynaklarını ihraç edebildi. Azerbaycan (2005 fiyatlarıyla) enerji kaynaklarından yıllık yaklaşık 29 milyar dolar kazanç sağlarken, aracı ülkeler olan Gürcistan 600 milyon dolar, Türkiye ise 300 milyon dolar gelir elde etmiştir. 2003'te Azerbaycan'da iktidara gelen İlham Aliyev 2005 yılında Bakü'de yapılan toplantıda "bölgede ekonomik, siyasi ve sosyal sorunların çözülmesinde, barış ve güvenliğin sağlanmasında enerji projelerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini" söylemiştir.[109]

Bölge dışı aktörlerden olan ABD Azerbaycan enerji kaynaklarının Rusya dışı yollardan Avrupa'ya ulaştırılmasını desteklemiş ve bu süreci yakından etmiştir. ABD'nin Türkiye ve Gürcistan vasıtasıyla enerji ihracatını destekleme sebebi bölge devletlerinin Rusya hegemonyasından çıkması ve bu bölgelerde yakın işbirlikleri kurarak Rusya'nın etrafını çevrelemekti. Bundan dolayı BTC projesinin yapılmasında ABD aktif rol oynadı. Bir takım engellere, baskılara rağmen projenin hayata geçirilmesinde gerekli yardımı yapmıştır. Bunun yanı sıra ABD'nin Hazar bölgesinde etkinliğinin

109 Babalı, *a,g,e.* s. 46.

artması Rusya, Ermenistan ve İran arasında yakınlaşma yaratırken, Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan ve ABD arasında ise stratejik ortaklığın güçlenmesine neden oldu.[110]

Azerbaycan'ın ekonomik kalkınma sürecinde enerji stratejisi, enerji alanında yapılan anlaşmalar ve sahip olduğu enerji kaynaklarını uluslararası pazarlara ulaştırabilmek vs. konuların göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Zira Azerbaycan ekonomisi için enerji kaynakları temel yapı taşları olarak görülmektedir. Ülke ekonomisi enerji gelirlerine bağlıdır. Bu bağlamda bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan hükümeti için ülkede var olan enerji kaynaklarının üretiminin arttırılması ve ihracatı sorunu ekonomik alanda öncelikli bir konumda idi. İlerleyen bölümlerde de bahsedileceği üzere Azerbaycan günümüzde Avrupa ülkelerine enerji ihracatı yapmaktadır. Bu bağlamda, ekonomik alanda Azerbaycan'ın Avrupalı ülkelerle ilişkileri gelişmiştir. Ayrıca Avrupa için enerji arz güvenliği önemli bir sorun olduğundan dolayı Azerbaycan enerji konusunda güvenilir bir ortak olarak görülmektedir.

2.5 Güney Gaz Koridoru (GGK)

Güney Gaz Koridoru Azerbaycan'dan çıkarılan doğalgaz kaynaklarının Avrupa bölgesine taşınması için planlanmıştır. Azerbaycan Gürcistan ve Türkiye üzerinden kendi enerji kaynaklarını Avrupa'ya ulaştırabilmiştir. Güney Kafkasya Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı ve Trans-Adriyatik Boru Hattı ile GGK kapsamında Azerbaycan'ın doğalgaz kaynakları ihraç edilmektedir. Bu proje Avrupa'nın enerji arz güvenliğinin sağlanmasında önemli bir konuma sahiptir. Bunun yanı sıra bu proje sayesinde Azerbaycan'ın doğalgaz ihracatı arttırılmıştır. Sadece ekonomik olarak değil siyasi olarak da Azerbaycan ve Batılı ülkeler arasında ilişkiler güçlenmiştir. Avrasya bölgesinde enerji meselelerinde tekel oluşturmuş Rusya enerji faktörünü uluslararası arenada aktif kullanmakta ve kendi politikalarını dayatmaya çalışmaktadır. Bundan dolayı Avrupa ülkeleri enerji ithal etmek için kendine yeni kaynaklar aramaktadırlar. Orta Asya ve Güney Kafkasya bölgesi ise SSCB dağıldıktan sonra önemli bir enerji merkezi haline geldiğinden bölgeye olan ilgi artmaya başlamıştır.

Şekil 2: Güney Gaz Koridoru

110 Özden Zeynep Oktav, "American Policies Towards the Caspian Sea and the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline" *Perceptions: Journal of international Affairs,* Cilt 4, Sayı 1, 2005, s. 20-21.

Kaynak: https://minenergy.gov.az/az/qaz (erişim tarihi: 30.05.2023).

GGK projesi Hazar ve Orta Doğu'dan Avrupa'ya enerji ihracatı için 2008 yılında Avrupa Komisyonu tarafından önerilmiştir. Güney Kafkasya Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı ve Trans-Adriyatik Boru Hattı'nın toplam maliyeti yaklaşık 36 milyar dolar olmuştur. Azerbaycan'ın Şahdeniz II yatağından çıkarılan doğalgaz kaynakları projenin ana tedarik kaynağıdır. Bu bağlamda, projenin yapım sürecinde Azerbaycan'ın enerji stratejisi öncelikli konumda idi.[111]

TANAP projesi Haziran 2012'te Azerbaycan hükümeti ile Türkiye hükümeti arasında imzalanan anlaşma kapsamında hayata geçirilmiştir. Avrupa'ya doğalgaz ihracatı için yapılan bu proje ile 2018'te Türkiye'ye, 2019'da Avrupa'ya doğalgaz sevkiyatı yapılmıştır. TANAP'n yıllık taşıma kapasitesi 16 milyar metre küp olsa da sonraki yıllarda maksimum 31 milyar metre küpe çıkarılması planlanmıştır. GGK projesinin toplam uzunluğu 3200 km'dir. Bu proje içerisinde TANAP'ın toplam uzunluğu ise 1805 km teşkil etmektedir. Hem ekonomik hem de siyasi olarak Azerbaycan için TANAP projesinin hayata geçirilmesi enerji stratejisinin önemli bir parçasıydı. Zira bu proje kapsamında Avrupa ülkeleri ve Azerbaycan arasında işbirliği oluşmuş ve uluslararası arenada Azerbaycan yeni ortaklıklar kurabilmiştir.[112]

TANAP projesi sadece siyasi olarak değil aynı zamanda Azerbaycan ekonomisi için de olumlu etkiler doğurmuştur. Bilhassa Azerbaycan için bu proje enerji kaynaklarını uluslararası pazarlara taşımakta ve

111 "The Southern Gas Corridor", https://www.tap-ag.com/about-tap/the-big-picture/the-southern-gas-corridor (erişim tarihi: 20.06.2023).
112 "Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP)", https://www.socarmidstream.az/az/project/tanap/#cover (erişim tarihi: 22.06.2023).

enerji alanında stratejik hedeflere ulaşmakta göz ardı edilmemesi gereken bir faktördür. Bunun yanı sıra GGK projesi Avrupa'nın enerji arz güvenliğinin sağlanmasında ve Rusya dışı kaynaklardan enerji ithalatında önemli konumdadır.

Enerji arz güvenliği meselesi, özellikle son çeyrek asırdaki uluslararası gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, Avrupa ülkeleri için hassas ve göz ardı edilmemesi gereken bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa bölgesi enerji konusunda dışa bağımlıdır. Genellikle Rusya, Kuzey Afrika ve Orta Doğu bölgesinden Avrupa'ya enerji ihracatı yapılmaktadır. Ancak zaman zaman bu bölgelerde çıkan sorunlar, genellikle Rusya ile olan anlaşmazlıklar vb. nedenlerle Avrupa'ya enerji akımı durdurulmaktadır.

Avrupa Komisyonu'na göre GGK üzerinden gelen doğalgaz hacmi gaz talebinin %10'nu karşılayacaktır. Ancak ilk başlarda gelen doğalgazın miktarı Avrupa talebinin yaklaşık %3 civarına eşit olduğundan dolayı proje pek önemli görülmeyebilir, ancak Bulgaristan'dan Yunanistan'a kadar gelecek olan hattan doğalgaz ithal eden ülkeler için GGK enerji konusunda Rusya'ya bağımlılıktan kurtulmak için bir fırsat olarak görülmüştür. TAP projesinin maliyeti yaklaşık 3.9 milyar euro, TANAP projesinin maliyeti ise 9 milyar euro civarında olacağı tahmin edilmiştir. Maliyeti yüksek olmasına rağmen desteklenmesindeki faktör ise Avrupa'nın enerji arz güvenliğini sağlaması olmuştur. Ayrıca GGK sayesinde Avrupa'nın enerji sınırları Orta Asya'ya, Kafkasya'ya, Irak'a kadar uzanmaktadır.[113]

TANAP ile gelen gazın hacmi daha az olsa bile Avrupa Birliği projenin gerçekleştirilmesi gerekli desteği tereddütsüz bir şekilde sağlamıştır. Moskova ve Tahran'ın kontrolü olmadan doğrudan Avrupa pazarlarına ulaşabilecek gazın olması Avrupalı ülkeleri rahatlatmaktadır. Ayrıca ilk başlarda ithal edilen gazın miktarı az olsa bile TANAP'ın daha yüksek miktarları iletebilecek kapasitede olduğundan dolayı zamanla artırılması mümkündür.[114]

GGK Azerbaycan'ın başlattığı bir projedir ve bu koridor ile Avrupa'ya gaz arzını sağlayan ilk tedarikçidir. Hazar bölgesi AB için enerji konusunda işbirliği yapılması mümkün olan bir coğrafya olarak görülmektedir. Özellikle Azerbaycan bağımsızlık sonrası dönemde izlediği enerji politikalarıyla AB için kilit bir ortak olabilir. TANAP/TAP projeleri sayesinde Azerbaycan ve Avrupa Birliği ülkeleri

113 Aigerim Ibrayeva et al, "Energy Export Potential in the Caspian Region and its Impact on EU Energy Security." *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, Cilt 25, Sayı 2, 2017, s. 136.

114 Rovshan Ibrahimov et al. Linking the Caspian to Europe: *Repercussions of the Trans-Anatolian Pipeline*. Rethink Institute, 2012, s. 19.

gelişmektedir. Azerbaycan izlediği politikalarla enerji kaynaklarına pazar yaratmak için küresel ve bölgesel düzeyde ilişkileri iyileştirmeye çalışmaktadır.[115]

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Avrupa Birliği Konseyi Başkanı Donald Tusk'ın katılımıyla Temmuz 2018'te "Ortaklık Öncelikleri" adı altında bir anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre Azerbaycan'ın ekonomik kalkınma sürecinde, enerji verimliliğinin artırılmasında ve kurumsal olarak gelişmesinde Avrupa Birliği gereken yardımlarda bulundu. AB Azerbaycan için önemli bir ticaret ortağı olarak karşımıza çıkmaktadır. 2021 yılı verilerine göre Azerbaycan'ın dış ticaretinin yaklaşık %37'lik kısmında AB ülkeleri yer almıştır. AB %51'lik hisse ile Azerbaycan'ın en büyük ihracat pazarıdır. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz endüstrisinin gelişmesinde AB yatırımları önemli bir konuma sahiptir. AB'nin önemli gaz tedarikçisi olarak görülen Azerbaycan'dan gaz ihracatı da her geçen yıl artmıştır. Azerbaycan Enerji Bakanlığı'na göre AB'ye ihraç edilen doğalgaz hacmi 2021'te 8,5 milyar m³ iken, 2022'te 10 milyar m³ idi. Bu bağlamda 2025'e kadar TANAP'ın hacminin 31 milyar m³'e ulaştırılması önerilmiştir.[116]

Eski Sovyet ülkelerinden olan Azerbaycan'ın bağımsız dış politika yürütme isteği ve Avrupa'nın yüksek enerji talebi de göz önünde bulundurulduğunda GGK projesinin her iki taraf için olumlu sonuçlar doğuracağı öngörülebilir. Rus baskısının yanı sıra ABD ve Avrupa da insan hakları ihlali, yolsuzluk vb. nedenlerden dolayı Azerbaycan üzerinde baskı yaratmaktadır.

Azerbaycan ve Batılı ülkeler arasında enerji alanında ilişkiler geliştirildiği zaman bu baskıların azalacağı tahmin edilmektedir. Böylece Azerbaycan ve Avrupa arasında siyasi, ticari ve güvenlik ilişkileri gelişmeye başlayacaktır. Rusya her ne kadar Avrupa'ya enerji ihraç eden ülkelerin enerji ihracatı üzerinde engeller koymaya çalışsa bile Azerbaycan örneğinde bu strateji işe yaramıyor. Bunun nedenlerinden biri ise Türkiye'nin transit ülke olarak gerekli desteği verebilmesidir.[117]

Azerbaycan Orta Asya ve Avrupa bölgesini birbirine bağlayan yollardan biri olan "İpek Yolu" üzerinde bulunmaktadır. Azerbaycan jeopolitik konumu sayesinde Avrupa ülkeleri ile yakın ilişkiler kurabilmektedir. Avrupa pazarlarına enerji ihraç edebilecek kapasitede olması uluslararası arenada ülkenin tanınırlığını artırmaktadır. Bunun yanı sıra Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynaklarını ülke ekonomisinin temel faktörü olarak nitelendirmektedir. Ancak doğrudan kendi enerji kaynaklarını

115 Muslum Ibrahimov et al, "Evaluation of Tanap and Tap Projects Efficiency: "Diversification of The Gas Supply for The European Union's Energy Security – Caspian and Central Asian Gas", *Economic and Social Development: Book of Proceedings,* 2019, s. 783-784.

116 Maksym Aliyev, "The EU-Azerbaijan Relations in the Gas Transporting Sector", *Language, Culture, Politics. International Journal,* Cilt 1, Sayı 7, 2022, s. 209-213.

117 Ariel Cohen, "Caspian gas, TANAP and TAP in Europe's Energy Security", *Istituto Affari Internazionali* (IAI), 2013, s. 4-9.

uluslararası pazarlara ulaştırmamakta enerji ulaşımı konusunda Türkiye ve Gürcistan'la işbirliği yapmaktadır. Avrupa, Asya, Orta Doğu, Akdeniz bölgelerinin ulaşım koridoru görevini görmektedir. Bu bağlamda komşu ülkelerle ve Avrupalı ülkelerle ilişkilerini geliştirerek bölgesel düzeyde saygınlık kazanmıştır.[118]

Sonuç olarak Azerbaycan sahip olduğu zengin enerji kaynaklarının ihracatı için yeni pazarlar ararken Avrupa'nın da enerji ithal edebileceği yeni güzergâhlar aramasının sonucu olarak GGK projesi oldukça başarılı bir role sahiptir. Her iki tarafın bu anlaşmadan kârlı çıktığını söylemek mümkündür. TANAP projesi Azerbaycan için de Avrupa ülkeleri için de önemli bir konuma sahiptir. Bu projeyle Azerbaycan'ın bölgesel düzeyde etkinliği artmıştır. Zira Avrupa ülkeleri ile ilişkileri sağlamlaştıran Azerbaycan enerji merkezi haline gelmiştir.

2.6. Enerji Meselesinde Bölgesel Meydan Okumalar

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber Hazar'a kıyıdaş olan Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Rusya'nın bağımsızlık kazanmasıyla Hazar'ın statüsü ile ilgili sorunlar ortaya çıkmıştır. Hazar'ın nasıl paylaşılacağı kıyıdaş devletler arasında anlaşmazlıklar yaratmıştır. Her bir devlet kendi görüşünü ileri sürerek Hazar'ın nasıl paylaşılması gerektiğini önermişlerdir. Hazar sorunu uzun yıllar boyu çözülmese de 2018'e gelindiğinde bu sorun çözüme kavuşmuş ve ortak bir fikir bulunmuştur. Hazar'ın statüsüyle ilgili kıyıdaş devletlerin görüşlerini incelemekte fayda vardır.

Hazar'ın statüsü sorunu Azerbaycan dış politikasında önemli sorunlardan biriydi. Hazar'ın zengin enerji kaynaklarına sahip olması Azerbaycan ekonomisinin kalkınmasında ana faktör olarak değerlendirilmekteydi. Bu bağlamda, Azerbaycan Hazar sorunun çözülmesinde aktif rol oynamıştır. Azerbaycan Hazar'ın "açık deniz" veya "sınır gölü" olarak nitelendirilmesini istese de kıyıdaş devletler arasında ortak bir fikir oluşmadığından dolayı bu sorunun çözülmesi biraz zaman almıştır. Azerbaycan gemicilik, çevre, balıkçılık vb. alanlarda ortak kullanımı kabul etse de enerji kaynaklarının çıkarılmasında Hazar'ın bölünmesini ve her ülkenin kendine ait olan bölümde aramalar yapmasını savunmuştur.[119]

Rus hükümeti Hazar sorunuyla ilgili farklı fikirler ileri sürmüştür. Örneğin 1995'e kadar Rusya açık deniz statüsüne karşıydı ve kıyıdan 12 mil uzaklığında olan yerlerde deniz yatağının ortak kullanılmasını

118 Tuğçe Varol Sevim, "Importance of TANAP in Competition Between Russia and Central Asia", *International Journal of Energy Economics and Policy,* Cilt 3, Sayı 4, 2013, s. 355.

119 Selçuk Çolakoğlu, "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* Cilt: 53, Sayı 1-4, 1998, s. 109.

istemekteydi. Bunun yanı sıra Rusya Batılı şirketlerin Hazar'da etkin olmasını olumsuz karşılamış ve engeller yaratmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan'ın Hazar'daki aktif faaliyetlerinden dolayı Rusya Dışişleri Bakanlığı Azerbaycan'ı BM'ye şikâyet etmiştir. "Asrın Anlaşması" imzalanırken Rus enerji şirketi Lukoil'e %10'luk hisse verilmişti. Bu bağlamda, Rusya kendi içerisinde çelişki içerisindeydi. 1995'ten sonra Rusya Hazar'la ilgili daha uzlaşmacı politikalar izlemiştir. Ayrıca 1995 sonrası Rusya Azerbaycan'ın enerji faaliyetlerini yasal bulmuş ve enerji projelerinin meşru olduğunu kabullenmiştir. 1998 sonrası dönemde ise deniz yatağının ortak dağılımını kabul ederek Azerbaycan'ın önerdiği "sınır gölü" statüsünü kabul etmiştir.[120]

İran da Rusya gibi Hazar'ın ortak kullanımını savunmuş ve ulusal sektörlere bölünmesi görüşünü kabul etmemiştir. İran hükümeti Hazar'da sadece kıyıdaş devletler faaliyet göstermesini istemiştir. Herhangi başka bir ülkenin Hazar'da nüfuz kazanmasını kabullenmemiştir. İran 1998'te Rusya ve Kazakistan arasında imzalanan Hazar'ın deniz tabanının paylaşımı ile ilgili anlaşmaya itiraz etmiştir. Azerbaycan'la petrol yatakları ile ilgili sorun yaşayan Türkmenistan da İran'ı desteklemiştir. İran ve Türkmenistan ortak bildiri yayınlayarak kaynakların eşit paylaşılmasını önermişlerdir. Ancak İran Azerbaycan'ın Şahdeniz doğalgaz ve Lenkeran petrol yataklarında %10'luk bir hisseye sahip idi, dolayısıyla Azerbaycan'ın enerji politikalarını kabullenmiş sayılıyordu. Bunun yanı sıra İran Azerbaycan'a ait olan Alov petrol yatağında hak iddia etmiştir. Lakin bu yatak İran'ın %10'luk hissesinin bulunduğu Lenkeran petrol yatağından daha kuzeydeydi. Kısacası İran'ın görüşleri kabul edilebilir değildi. Aslında İran'ın Hazar enerji kaynaklarına ihtiyacı yoktu, çünkü Basra Körfezi'nde daha fazla enerji kaynağı bulunmaktaydı. Sadece Hazar'da başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin faaliyetlerinden rahatsız olduğundan dolayı sorun çıkarmaktaydı.[121]

Kazakistan Hazar'ın paylaşımıyla ilgili Azerbaycan'la aynı görüşteydi. Kazakistan Hazar'ın iç deniz olduğunu ve Birleşmiş Milletler 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne görüşe paylaşılmasını önermiştir. Mesafeye göre eşit bir şekilde bölünmesini savunarak ortak kullanımı kabul etmemiştir. Ancak daha sonra deniz yüzeyinin ortak kullanılması fikrini kabul etmiştir. Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya kendi aralarında bu konuyla ilgili bir sıra anlaşmalar imzalamışlar. Bu üç ülke bağımsızlığın ilk yıllarında fikir ayrılıkları olsa bile sonrasında anlaşmaya varmışlar.[122]

Türkmenistan hükümeti ilk yıllarda tarafsız davransa da ilerleyen süreçte Hazar konusunda Rusya ve İran ile aynı görüşteydi. Bu bağlamda, Türkmenistan 1996'ta Rusya ve İran ile ortak bildiri imzalamıştır.

120 Fatma Aslı Kelkitli, "Russia's Caspian Policy: Efforts to Hold Ground in a Contested Region*", Akademik Bakış*, Cilt. 12 Sayı. 24, 2019, s. 9-13.

121 Sinan Oğan, "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı", *Avrasya Dosyası,* Cilt 7, Sayı 2, 2001, s. 167-168.

122 Çağrı Kürşat Yüce. *Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele*. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, 2006, s. 258.

Bunun yanı sıra petrol yataklarıyla ilgili Azerbaycan ve Türkmenistan arasında anlaşmazlıklar olmuştur. Türkmenistan Azerbaycan'ın Azeri ve Çırağ petrol yatakları üzerinde hak iddia ederek kendine ait olduğunu belirtmiştir. Hatta Azeri ve Çırağ petrol yataklarının ismini Hazar ve Osman değiştirmeye çalışmıştır.[123] Türkmen hükümeti 1998 yılına gelindiğinde petrol yatakları üzerindeki iddiasından vazgeçerek Azerbaycan'ın önerisini yani ulusal sektörlere bölünmesi fikrini olumlu karşılamıştır. Ayrıca bunun yanı sıra Türkmenistan hükümeti Hazar sorunun çözülmesi için beş ülkenin de katılımının gerekli olduğunu savunarak kıyıdaş ülkelerin kendi aralarında yaptıkları anlaşmaların kabul edilemezi olduğunu belirtmiştir.[124]

Hazar'a kıyıdaş olan ülkelerin bağımsızlık kazanmasıyla Hazar konusunda kendi tezlerini ortaya atarak çıkarlarını korumaya çalışmaktaydılar. Azerbaycan ve Kazakistan'ın önerdiği paylaşım birbirine çok yakın idi. Rusya, İran ve Türkmenistan ise aynı görüşte olsalar da zamanla fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu üç ülke Azerbaycan ile Kazakistan'ın önerisini olumlu karşılamaya başlamıştır. Yakın tarihe kadar Hazar'ın statü sorunuyla ilgili kıyıdaş devletler arasında ortak mutabakat sağlanamasa da günümüzde bu sorun çözülmüştür.

1994 Asrın Anlaşması'yla beraber ABD ve AB ülkelerinin Hazar bölgesinde faaliyetlerinin artmasında Azerbaycan'ın büyük payı vardır. Kazakistan da enerji alanında Azerbaycan gibi Rusya dışı alternatif yollardan enerji kaynaklarını Batıya ulaştırmaya çalışsa da ülkede var olan eksikliklerden dolayı ve SSCB zamanında kalan enerji boru hatlarına sahip olduğu için enerji ihracatını Rusya üzerinden yapmaktaydı. İran ise BTC projesinde dışlandığı için rahatsız olsa da Azerbaycan İran'la işbirliği yapmaktan kaçınmıştır. Mevcut durumdan sonra enerji alanında kendine yeni müttefikler aramaya başlamıştır. İran'ın hedefi ise hem Avrupa hem de Asya pazarlarına ulaşarak ihracat ağını genişletmekti.[125]

Özetlemek gerekirse Hazar'ın deniz mi göl mü olacağı konusu kıyıdaş devletler arasında fikir ayrılıkları yaratmaktaydı. Türkmenistan ve İran Hazar'ın deniz olarak kabul edilmesini isterken buna karşın Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya göl statüsü verilmesini istemektedirler. Çünkü eğer deniz olarak kabul edilirse bütün taraflar eşit pay hakkına sahip olacakken göl statüsü verilirse taraflar kıyı uzunluğuna göre pay sahibi olacaklar. Daha kısa sınırı bulunan Türkmenistan ve İran için göl statüsü verilmesi diğer

123 Oğan, a,g,e. s. 170.

124 Osman Nuri Aras. *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi,* İstanbul, Der Yayınevi, 2001, s. 190.

125 İlqar Qurbanov, "Hazar Havzasında Stratejik Oyunlar: Hukuki Statü Sorunu ve Uluslararası Enerji Politiği", *TURAN-SAM,* Cilt 3, Sayı 12, 2011, s. 8-12.

üç devlet tarafından olumlu karşılanmadı. Bunun yanı sıra Azerbaycan'la İran ve Türkmenistan arasında Hazar bölgesinde paylaşım konusunda ciddi düzeyde anlaşmazlıklar çıkmıştır.[126]

Hazar bölgesinde İran tarafından zaman zaman Azerbaycan'a yönelik bir takım tehditler olmuş ve iki ülke arasında gerilim yaranmıştır. 2001'de Güvenlik Konseyi Sekreteri Hasan Ruhani 'nin Bakü ziyaretinden kısa süre sonra Tahran Bakü'ye nota vermiş ve "kime ait olduğunu bilmediği" yerde petrol araması yapılmamasını talep etmiştir. Bu olayla beraber gerginlik artmaya başlamıştır. Petrol araştırmaları yapan iki gemi İran Hava Kuvvetleri tarafından taciz edilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. İran'ın bu hamlesi Rusya ve ABD tarafından kınanmıştır. İran'ın askeri güç kullanarak izlediği politikaların yanlış olduğu söylenmiştir.[127]

Azerbaycan ve Türkmenistan arasında da Hazar konusunda ciddi anlaşmazlık olmuştur. SOCAR 1997'de Lukoil ve Rosneft ile Kepez petrol yatağının ortak aranması ve geliştirilmesi ile ilgili anlaşma yaparken Türkmenistan tepki göstererek petrol yatağının kendine ait olduğunu iddia etmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev petrol sahasında ortak çalışmalar yapmak için teklifte bulunsa bile Türkmenistan hükümeti kabul etmedi. İki ülke arasında ilişkiler bozuldu. 2007'de Türkmenistan'ın yeni Cumhurbaşkanı Berdymukhamedov petrol aramaları için Chevron'la anlaştı, 2009'da Azerbaycan hükümeti yine ortak çalışmalar yapmak için öneride bulundular ancak Türkmenistan yine kabul etmedi. Aynı zamanda Türkmenistan Azerbaycan'ı Uluslararası Tahkim Mahkemesine vereceğini açıkladı.[128] Bütün bu sorunlara rağmen 2021'de Azerbaycan ve Türkmenistan Hazar'da ortak aramalar yapmak için anlaştılar. İki ülke ilişkileri bu tarihten düzelmeye başladı.[129]

Bütün anlaşmazlıklara rağmen Ağustos 2018 tarihinde Kazakistan'da yapılan 5. Hazar Ülkeleri Devlet Başkanları Zirvesi'nde kıyıdaş devletler Hazar'ın statüsü konusunda anlaşma yaptılar. Yapılan anlaşmada Hazar'da yabancı askerin bulunmaması, yan yana ve karşı karşıya olan ülkeler arasında Hazar'ın bölgelere bölünmesi, kıyıdan 15 deniz mili mesafedeki bölgenin her ülkenin kendine ait münhasır alanı olması hususunda kıyıdaş devletler anlaşma imzaladılar.[130]

---

126 Taşkın Deniz, "Enerji Diplomasisi Açısından Siyasallaşan Mekân, Hazar: Statü ve Paylaşım Sorunu", *Türk Coğrafya Dergisi,* Sayı 62, 2014, s. 33-34.

127 Aidarbek Amirbek, "Soğuk Savaş Sonrasında Hazar'ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıdaş Devletler'in Yaklaşımları Açısından Analizi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46, 2015, s. 40.

128 Sohbet Karbuz, "The Legal Status of The Caspıan Sea: Implıcatıons on Caspıan Resources Development and Transport", *Energy Policy Turkey,* Sayı 2, 2016, s. 66.

129 "Azerbaycan ve Türkmenistan Hazar'daki 'Dostluk' Petrol Yatağının Ortak İşletilmesi Konusunda Anlaştı", https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ve-turkmenistan-hazardaki-dostluk-petrol-yataginin-ortak-isletilmesi-konusunda-anlasti/2118146 (erişim tarihi: 28.06.2023).

130 "Hazar Denizi'nin Statüsü 20 Yıllık Müzakereler Sonunda Belli Oldu", https://tr.euronews.com/2018/08/12/hazar-denizi-nin-statusu-20-yillik-muzakereler-sonunda-belli-oldu (erişim tarihi: 28.06.2023).

Azerbaycan Güney Kafkasya'da zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip bir ülke olarak günümüzde enerji alanında oldukça ilerleme kaydetmiştir. Ekonomik olarak enerji kaynaklarına bağımlı olan Azerbaycan bölge ve bölge dışı aktörlerle işbirliği içerisinde olup önemli projeler gerçekleştirmiştir. Bağımsızlık sonrası meydana gelen sorunlara rağmen enerji alanında yaptığı anlaşmalar sayesinde ekonomik olarak güçlenmeye başlamıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan ve TANAP projeleri Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz önemli konuma sahiptir.

3. AZERBAYCAN'IN ULUSAL KALKINMA SÜRECİNDE ENERJİNİN ROLÜ

3.1. Azerbaycan Ekonomisi Genel Değerlendirme

Azerbaycan, 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından kendisini savaşın, siyasi istikrarsızlıkların ve ekonomik buhranın ortasında bulmuştur. Devlet planlamasını merkeze alan eski Sovyet modeli terk edilmiş ve liberal bir ekonomiye geçiş için reformlar yapılmıştır. Bağımsızlığını ilan etmesinin ardından geçen 32 yılda Azerbaycan ekonomisinde önemli dönüşümler yaşanmıştır. Ekonominin bu dönüşümü buhran, istikrar ve refah olmak üzere üç bölümde incelenmiştir.

3.1.1 Buhran Dönemi (1991-1994)

1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir. Ülke bağımsızlığını kazanmasının ardından kendisini derin bir ekonomik kriz içerisinde bulmuştur. Azerbaycan ekonomisi adeta çöküş dönemini yaşamış ve oldukça gerilemiştir. Azerbaycan hükümeti serbest piyasa ekonomisine geçiş yapmaya çalışmıştır. Kısacası merkezi planlama sistemi artık Azerbaycan ekonomisinden çıkartılmıştır.

Bu dönemde Azerbaycan topraklarının %20'sinin Ermenistan tarafından işgal edilmesi, işgal edilen bölgede yaşayan 1 milyona yakın insanın göçmen durumuna düşmesi, Azerbaycan'ın eski Sovyet ülkeleriyle olan geleneksel ticari ve finansal bağlantılarının sona ermesi, Sovyetlerden kalma ekonomik modelin terk edilmesi ve ülkenin verdiği ticari açıklar Azerbaycan'ı ekonomik bir kaosa sürüklemiştir. Azerbaycan Merkez Bankası'nın para politikalarında yetersiz kalması ekonomik buhran durumunu ağırlaştırmış, tarım alanında çiftçiye verilen kredilerin verimsiz kullanımı ve son olarak vergi sisteminin enflasyon karşısında erimesi ülkede var olan ekonomik krizi derinleştirmiştir.1990 yılından 1994 yılına kadar geçen süreç içerisinde Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) %53, sanayi sektörü %62, tarım %44 küçülmüş ve tüketim %46 azalmıştır. 1992-1994 yılları arasında enflasyon %1700'lere yükselmiş ve ülkede hiperenflasyon başlamıştır.[131]

Azerbaycan'da 1991-1994 yılları arasında kabul edilen Ekonomik Reform Programı ile SSCB zamanındaki devlet merkezli ekonomik yapı terkedilerek serbest piyasa ekonomisine geçiş için kanunlar çıkarılmıştır. Öncelikle 1991 yılında kabul edilen Ekonomik Bağımsızlığın Temeli başlıklı yasa ile serbest ekonomiye geçiş sürecinde ilk adım atılmıştır. Daha sonra çıkarılan Toprak Kanunu ile çiftçilerin toprak üzerindeki hakları yasal bir zemine oturtulmuştur. Yine bu dönem yürürlüğe konulan Yabancı Yatırımları Koruma Kanunu ile ülkeye dış yatırım çekilmeye çalışılmıştır. Son olarak Menkuller ve Taşınabilir Malların Değişimi Kanunu ve Tüzel Kişiliklerin Vergilendirilmesi yasasıyla kabul edilmiştir.[132]

3.1.2 İstikrar Dönemi (1995-2000)

1993 yılında yapılan seçimlerle beraber ülkenin başına Haydar Aliyev'in geçmesiyle Azerbaycan yönetiminde büyük değişiklikler yaşanmıştır Ülkede bu dönemde doğal kaynaklardan ekonomik gelir elde edilmesi, ülkenin serbest piyasa ekonomisini benimsemesi ve Azerbaycan ekonomisinin dünya ve

131 IMF, "Azerbaijan Republic: Recent Economic Developments", 1998, https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/1998/cr9883.pdf (erişim tarihi: 28.06.2023).

132 Adem Anbar ve Javid Suleymanlı, "Azerbaycan'da Doğrudan Yabancı Yatırımları Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Uygulama", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 57, 2016, s. 103.

bölge ile entegrasyonunun arttırılması amaçlanmıştır. 1994 yılının Eylül ayında 15 farklı ülkeden 33 firma ile imzalanan "Asrın Anlaşması" ve 1995 yılında Azerbaycan'da yeni anayasanın kabul edilmesi hem ülkeye yaklaşık olarak 4 milyar dolar yabancı yatırımın girmesine neden olmuş hem de ülkenin serbest piyasa ekonomisine geçtiği anayasa aracılığıyla tasdik edilmiştir.[133]

1995 yılının erken döneminde Azerbaycan ile IMF ortaklığında bir istikrar program başlatılmıştır. Bu programla ülkede uygulanan maliye ve kredi politikaları sıkılaştırılırken faiz ve liberalleşme alanlarında çok sayıda reform başlatılmıştır. Bu program vasıtasıyla 1994 yılında %129 olan faiz 1 yıl sonra 1995'te %171'e yükseltilmesi Manat'ın değer kazanmasını sağlamıştır. IMF ile yapılan işbirliği ve programın eksiksiz uygulanması kısa zaman içerisinde Azerbaycan'da enflasyonun kontrol altına alınmasını ve ekonomide pozitif sonuçlar alınmaya başlanılmasını sağlamıştır. 1996'da IMF ile imzalanan stand-by anlaşması ile izlenen sıkı finansal politikalar ve yapısal reformlar devam ettirilmiştir. Aynı yıl izlenen katı politikalar ve artan dış yatırımlar Manat'ın dolar karşısında %8 değer kazanmasına ve enflasyonun %7'e kadar düşürülmesini sağlamıştır. Azerbaycan'da ekonomide yaşanan olumlu hava 1997'de de devam etmiştir.1997'de Azerbaycan'da GSYH %5.8 artarken dış yatırımda büyük bir artış yaşanmış ve o yıl %66 artış göstermiştir. 1997'de kamu ihalelerinde rekabetin arttırılması için Rekabet Kanunu kabul edilmiştir. Yine aynı yıl İflas Kanunu tekrardan düzenlenmiş, Gümrük Kanunu yeniden düzenlenerek daha basit bir duruma getirilmiş ve yeni bir gümrük tarifesine geçilmiş ve son olarak aynı yıl Telekom Kanunu kabul edilmiştir. 1998'de ise enerji sektörünü yeniden düzenlemek amacıyla Enerji Kanunu kabul edilmiştir.[134]

1998'de uluslararası sistemde yaşanan ekonomik sıkıntılar petrol ticaretinin azaltılmasına neden olmuştur. Bu olay doğrudan olarak Manatın %7 oranında değer kaybetmesine neden olmuştur. Bu dönem yaşanan dolarizasyona rağmen enflasyonun artışının durdurulması nedeniyle faiz oranlarında olumsuz bir durum yaşanmamıştır. 1999'da reform süreci hız kesmeden devam etmiştir. İlk olarak İş Gücü Kanunu kabul edilmiştir. Daha sonra Aralık 1999'da petrol gelirlerinin tek bir çatı altında toplanması ve harcamalarda şeffaflığın arttırılması amacıyla Azerbaycan Devlet Petrol Fonu kurulmuştur. Yine aynı yıl Emlak Komitesi kapatılarak yerine özelleştirmeden sorumlu Emlak Bakanlığı kurulmuştur. Son olarak 2000 yılında Özelleştirme Kanunu ile Vergi Kanunu uygulanmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra 1999'da ortaya çıkan Asya ve Rusya ekonomik krizleri bütün Bağımsız

133 Osman Nuri Aras. *Azerbaycan Ekonomisi Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz.* Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003, s. 15-16.

134 IMF, "Azerbaijan Republic: Recent Economic Developments", 1998, https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/1998/cr9883.pdf (erişim tarihi: 28.06.2023).

Devletler Topluluğu ülkelerini olumsuz etkilemiştir. Bu bağlamda Azerbaycan ekonomisinin petrole bağımlılığı diğer BDT ülkelerine göre daha fazla olduğu için krizden daha çok etkilenmiştir.[135]

Uygulanan ekonomi politikaları sayesinde 1995 yılında GSYH 2.4 milyar dolar ve kişi başına düşen milli gelir 323 dolar iken, 2003 yılına geldiğimizde GSYH 7.1 milyar dolar ve kişi başına düşen milli gelir de 865 dolar olmuştur. Azerbaycan'da ortalama ücretler 1994 ve 2004 yılları arasında %760 oranında artış göstermiştir. Yine bu dönemde ülkede ihracat ithalatı geçerek ülkenin cari fazla vermesini sağlamıştır. Örneğin Azerbaycan'da 1998 yılında yapılan 600 milyon dolarlık ihracata karşılık 1.1. milyar dolarlık ithalat yapılmıştır. 2002 yılına gelindiğinde ise 1.7 milyar dolarlık ithalata karşılık olarak 1.7 milyar dolar değerinde ihracat yapılmıştır.[136]

3.1.3 Refah Dönemi (2001 ve Sonrası)

Azerbaycan'da bu dönemde ekonomik büyümenin devam ettirilmesi ve güçlendirilmesi, elde edilen gelirlerle halkın sosyal refahının arttırılması, enerji sektörünün yeniden yapılandırılması ve kaynakların çeşitlendirilmesi, enerji kaynaklarından kazanılan mali gelirlerin diğer sektörlere yönlendirilmesi ve İkinci Özelleştirme Programı'nın devreye sokulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda halkın refahının arttırılması, ekonomik büyümenin devam ettirilmesi ve yeni işyerlerinin açılması amacıyla Haydar Aliyev tarafından 2001'de Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma Üzerine Devlet Programı kabul edilmiştir. Bu program aracılığıyla yoksulluğun azaltılması ve ekonomik kalkınmanın devam ettirilmesi amacıyla 3 milyar dolar bu program için ayrılmıştır. Yine bu program için IMF tarafından Azerbaycan'a yaklaşık olarak 100 milyon dolarlık bir kredi verilmiştir.137 Azerbaycan'ın enerji gelirlere artmaya başladıkça diğer sektörlerin de geliştirilmesi için hükümet yeni stratejiler benimsemiş, aynı zamanda IMF destekleriyle ekonomi alanında reformlar yapılmıştır.

Özellikle bu dönemde Azerbaycan Petrol Fonu'ndan (SOFAZ) devlet bütçesine yapılan para transferi ile hükümet hastane ve okullar inşa etmiş, çalışan maaşları ve emekli maaşlarında artış gözlemlenmiştir. Bu politikaların neticesinde halkın fakirlik oranı 2001-2009 yılları arasında %49'dan %11'e düşmüştür. 2008'de Azerbaycan ekonomisi petrol fiyatlarının artması nedeniyle dünyada etkili olan ekonomik krizden çok fazla olumsuz etkilenmemiştir. Fakat 2009 yılında Azerbaycan ekonomisi büyümesini devam ettirirken krizin diğer ülkeleri etkilemesi nedeniyle ihraç ettiği ham maddeleri daha ucuza satmak

135 Aras, *a.g.e.* s. 20.
136 İrfan Kalaycı, "Kafdağı'nın Önündeki Ekonomi: Modernleşen Azerbaycan", *Avrasya Etüdleri*, Cilt 44, Sayı 2, s. 32-33.
137 Aras, *a.g.e.* s. 23.

zorunda kalmıştır. Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi 2009 yılının ikinci döneminde de artışını sürdürmüştür. Bu dönemde ülkenin GSYH'si %9.3 oranında artmıştır.[138]

2008 krizi ile petrol fiyatlarında yaşanan değişimler üzerine Azerbaycan bir OPEC ülkesi olmamasına rağmen OPEC toplantılarına katılmaya başlamıştır. 2014 yılında ise petrol fiyatlarının azalması Azerbaycan ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Ülke sadece petrol üretimini azaltmamış aynı zamanda OPEC+ içerisinde alınan kararları desteklemiştir. OPEC+ ülkeleri küresel ölçekte ne kadar petrol satılacağını belirlemek için düzenli olarak toplantılar gerçekleştiren 23 üye ülkeden oluşmaktadır.[139]

Petrol fiyatlarında yaşanan bu düşüş Azerbaycan'da faiz oranları ve Manat'ın değeri üzerinde büyük değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Bu değişimler üzerine Azerbaycan Merkez Bankası Manat'ı iki kez devalüe etmiştir. İlk olarak 21 Şubat 2015 yılında yapılan devalüasyon ile Manat, dolar karşısında %34 değer kaybetmiş ve 1 dolar 1 Manat 5 kuruş olmuştur. Ancak alınan bu tedbir ekonomide kötü gidişatın durmasını sağlamamıştır. Düşen petrol fiyatları Manat üzerindeki baskıyı arttırmış ve 21 Aralık 2015 tarihinde ülkenin para birimi dalgalı faiz oranına geçirilmiştir. Daha sonra düşük faizle yatırımcı çekmek, ihracatı desteklemek, ödemeler dengesini sağlamak, petrol dışındaki sektörlerin üretimini arttırmak ve küçük ile orta ölçekli işletmelere daha kolay finansman sağlamak amacıyla 13 Temmuz 2015 tarihinde Manat tekrar devalüe edilmiş ve 1 dolar 1 Manat 55 kuruş olmuştur.[140]

Petrol fiyatlarından kaynaklı olarak Azerbaycan ekonomisi 2016 ve 2017 yıllarında düşük bir büyüme göstermiştir. 2018'de inşaat sektörüne yaşanan negatif gelişmeler ve fosil enerji üretiminde azalma nedeniyle Azerbaycan ekonomisi o yıl %1.5 büyüme gösterebilmiştir. 2019'da ise hizmet sektöründeki yaşanan olumlu gelişmeler ve petrol fiyatlarının artışa geçmesiyle Azerbaycan ekonomisi %2.5 büyüme kaydetmiştir.[141]

2019'da Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Covid-19 var olan mevcut kötü durumun biraz daha ağırlaşmasına neden olmuştur. Bu dönemde petrol fiyatlarının düşmesi ve kısıtlamalar nedeniyle üretimde yaşanan aksamalar Azerbaycan ekonomisini derinden etkilemiştir. Ekonominin petrole bağımlılığı nedeniyle Azerbaycan ekonomisi küçülmüş, devlet bu krize hazırlıksız yakalanmış ve bütçe açıkları yaşanmıştır. Bunun üzerine 2020 yılında Azerbaycan'ın GSYH'si %2.7 oranında düşmüştür.

138 OECD, "Development in Eastern Europe and the South Caucasus", 2011, https://www.oecd-ilibrary.org/development/development-in-eastern-europe-and-the-south-caucasus_9789264113039-en (erişim tarihi: 29.06.2023).

139 Ülviyye Sanılı Aydın, "COVID-19 Pandemic and Azerbaijan's Economy: Policy Lessons In Hard Times", *Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences,* Cilt 20, Sayı 1, 2022, s. 109.

140 H. Aziz ve S. Pashayev, "Azerbaycan 2015 Devalüasyonunun Reel Ekonomi Ve Bankacılık Sektörü Üzerindeki Etkileri", *Uluslararası Finansal Ekonomi ve Bankacılık Uygulamaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2020, s. 39-40.

141 Sabri Kaan Alıcı, "Covid-19 Pandemisinin Azerbaycan'ın Makroekonomik Göstergelerine Etkisi", *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı, 2022, s. 37.

Turizm sektöründe %58.8 düşüş yaşanırken petrol dışı sektörlerde sınırlı büyüme yaşanmış ve inşaat sektörü %8.7 küçülmüştür.

Bu dönemde Azerbaycan hükümeti tarafından salgının etkilerini hafifletmek ve ekonomiyi yeniden yapılandırma amacıyla Azerbaycan Yatırım Holdingi kurulmuştur. Bu kurumun kurulmasının amacı devlet yönetimindeki işletmelerin tek bir merkezden yönetilmesi, etkin ve şeffaf bir ekonominin sağlanması, rekabetçi ortamın ve yatırım programlarının oluşturulmasıdır. Devlet işletmelerinin daha etkin yönetilmesi, özelleştirme programlarının tamamlanması, devlet işletmelerinde kurumsallığın arttırılması ve şeffaf bir yönetim anlayışı sağlanması bu kurumun temel görevleridir.[142]

3.2. Azerbaycan'da Temel Ekonomik Göstergeler

Azerbaycan ekonomisini daha iyi anlamak için bağımsızlık sonrası dönemde temel ekonomik göstergelerin incelenmesinde fayda vardır. Bu bağlamda ülkenin ekonomik kalkınma sürecinde sahip olduğu enerji kaynaklarının ekonomi üzerinde nasıl bir etki yarattığını öğrenmek için bazı göstergeler analiz edilmiştir. Zira Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra ekonomik alanda zor bir süreçten geçtiği için yabancı şirketlerle işbirliğini artırarak yatırımlar almış ve enerji sektörünün canlanmasında diğer aktörlerle ilişkileri geliştirmiştir. Bu bölümde ülkenin Enflasyon, Yabancı Yatırım, Döviz Kuru ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla oranları incelenmiştir.

3.2.1 Enflasyon

Enflasyon temel olarak günlük hayatımızda kullandığımız mal ve hizmetlerin fiyatlarının artması, kullanılan para biriminin değerini kaybetmesi ve insanların alım gücünün azalması olarak açıklanmaktadır. Enflasyon mevcut fiyatların bir seferlik artış göstermesi değildir. Bir durumun enflasyon olarak açıklanması için fiyatların genel düzeyinde sürekli bir artış yaşanması gerekmektedir.[143]

Azerbaycan halkının enflasyon kavramı ile ilk olarak karşı karşıya gelmesi 1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası üretim süreçlerinin durmasıyla yaşanmıştır. Bu dönemde yeni bir ekonomik sisteme geçilmesi, Ermenistan ile yapılan savaş ve artan kamu harcamaları Manatın sürekli değer kaybetmesine ve fiyatların genel olarak yükselmesine neden olmuştur. Özellikle savaş nedeniyle

142 Aydın, *a.g.e.* s. 112-115.
143 Recep Düzgün. *Tek Dönemlik Ekonomi Dersleri için Genel Ekonomi*. 1.Baskı. Ankara: Seçkin Yayınları, 2015.

yaşanan bütçe açıklarının para basılarak kapatılmaya çalışılması ülkede hiper enflasyon yaşanmasına neden olmuştur. 1995 yılında savaşın sona ermesinin ardından uygulanan ekonomik istikrar programları, liberal ekonomiye geçiş sürecinde yapılan reformlar ve uluslararası düzeyde yapılan petrol ve doğalgaz anlaşmaları Azerbaycan ekonomisi üzerinde pozitif etkide bulunmuştur. Bu dönemde enflasyon yatay bir seyir izlemiştir.[144]

2000 yılından 2003 yılına kadar geçen süre içerisinde Azerbaycan'da düşük enflasyon etkili olurken 2004 yılında kamu harcamalarında yaşanan artış, Azerbaycan içerisinde enerji fiyatlarının artış göstermesi ve dünyada gıda fiyatlarında yaşanan artışlar enflasyonun yükselmesine neden olmuştur. Özellikle 2008 yılında petrol fiyatlarının hızlı bir şekilde yükselmesi hem enflasyonu hem de enflasyon beklentilerinin artış göstermesini tetikledi. 2009 yılında petrol fiyatlarındaki artış devam ederken bu dönemde Azerbaycan Merkez Bankası'nın faiz artış kararları ile uygulanan düşük enflasyon programı başarılı olmuş ve enflasyon kontrol altına alınmıştır.[145]

Grafik 1: Azerbaycan'da Enflasyon Oranları

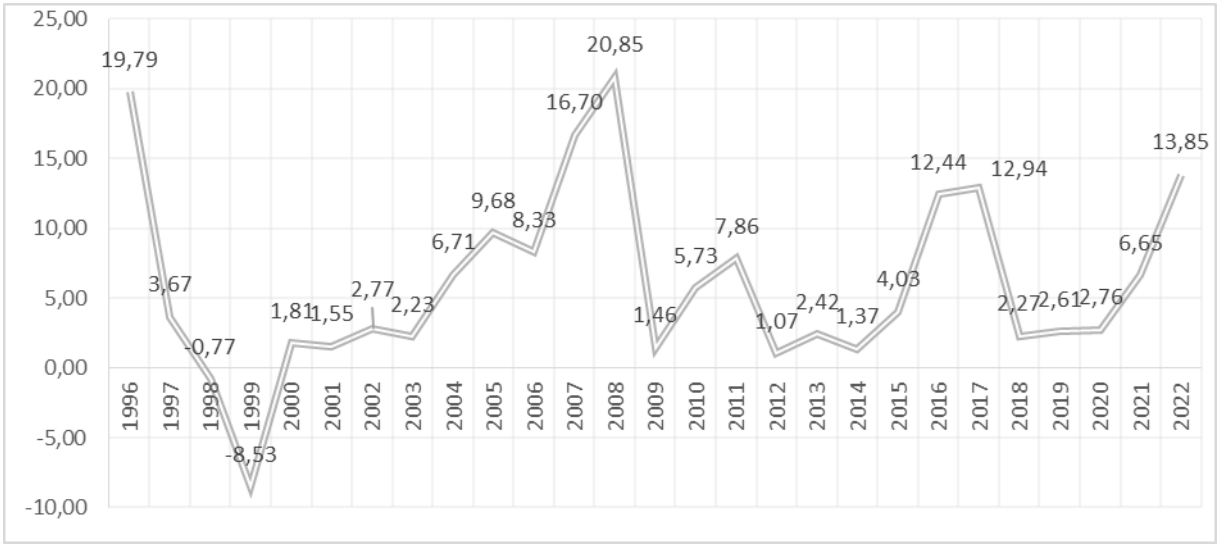

144 Seymur Ağayev, "Düşük Enflasyon Döneminde Azerbaycan'da Fiyatlar Genel Düzeyi Ve Para Arzı İlişkisi", *Akdeniz İİBF Dergisi*, Cilt 12, Sayı 23, 2012, s. 137.

145 Vugar Rahimov *et al., Determinants of Inflation in Azerbaijan. Baku, Azerbaijan:* Central Bank of the Republic of Azerbaijan, 2016, s. 2-3.

Kaynak: Dünya Bankası, https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators# (erişim tarihi: 10.07.2023).

Dünyada etkili olan 2008 krizine rağmen Azerbaycan 6 yıl boyunca istikrarlı bir ekonomik performans göstermiştir. Ancak, 2014 yılında petrol fiyatlarında yaşanan ani düşüş Azerbaycan ekonomisine ağır bir hasar vermiştir. Bu dönemde Azerbaycan Merkez Bankası 4 milyar dolar ile ekonomiye müdahale etmesine rağmen başarılı olamamış ve bu dönemde Manat iki seferde yaklaşık olarak %50 oranında devalüe edilmiştir.[146]

2017 yılında %17 olan enflasyon 2018 yılına gelindiğinde %2 seviyesine düşürülerek tekrardan kontrol altına alınmıştır. Fakat 2020 yılında bütün dünyada etkili olan pandemi nedeniyle uluslararası ticaret yavaşlamış, bazı önemli sektörler zarar görmüş ve petrol fiyatlarında düşüş yaşanmıştır. Bu durum doğrudan olarak Azerbaycan etkilemiş ve enflasyon 2021 yılında %6'ya ve 2022 yılında %13 seviyesine ulaşmıştır. Literatürde Azerbaycan'ın enerji gelirlerinin enflasyon üzerindeki etkilerini inceleyen çok sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Örneğin Aliyev, Humbatova ve Gadimoglu tarafından 2023 yılında yayınlanan makalede 1997 ve 2021 yılları arasındaki veriler analiz edilerek uzun vadede Azerbaycan'da petrol fiyatları ve enflasyon üzerinde yakın bir ilişki bulunduğu açıklanmıştır. Ayrıca bu makalede petrol fiyatları ile para arzı arasında doğrudan bir etkileşim olduğu öne sürülerek kısa ve uzun vadede petrol fiyatlarının para arzı üzerinde önemli bir faktör olduğu savunulmuştur.[147] Yine Nazım ve Ali tarafından 2019 yılında yayımlanan çalışmada VAR metodu kullanılarak petrol fiyatları düşüşlerinin enflasyonu etkileyip etkilemediği test edilmiştir. Yazarlara göre dünyada yaşanan ani petrol düşüşlerinin enflasyonu arttırıp üretimi düşürdüğü öne sürülmüştür.[148]

Grafik 2: Brent Petrol Fiyatı (Varil/Dolar)

146 Farid Zulfigarov and Matthias Neuenkirch, "Azerbaijan and its Oil Resources: Curse or Blessing?", *Universitat Trier, Research Papers in Economics,* Sayı 11/19, 2019, s. 3-4.

147 Khatai Aliyev et al, "How Oil Price Changes Affect Inflation in an Oil-Exporting Country: Evidence from Azerbaijan", *Sustainability,* Cilt 15, sayı 7, 2023, s. 8-9.

148 Ali Rustamov and Nazim Hajiyev, "How Oil Price Drops Are Reflected By Imported Inflation in Azerbaijan?", *International Journal of Energy Economics and Policy*, Cilt 9, Sayı 2, 2019, s. 184.

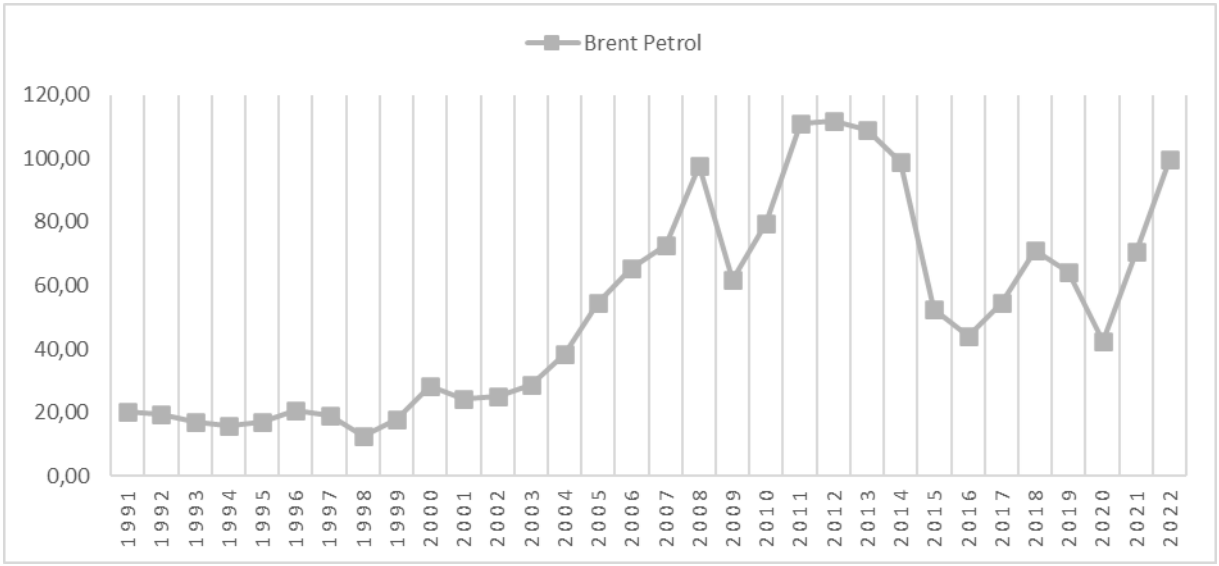

Kaynak: Dünya Bankası, https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators# (erişim tarihi: 15.07.2023).

Yukardaki grafikte de görüldüğü üzere 2000'li yılların başında yükselişe geçen petrol fiyatları 2009'a gelindiğinde tekrar düşmeye başlamıştır. 2015, 2016 ve 2020 yıllarında da petrol fiyatları düşmüş, günümüzde ise ciddi oranda artış gözlemlenmektedir. Dünyada petrol fiyatlarının düştüğü tarihlerde Azerbaycan'da enflasyon oranlarında yükseliş gözlemlenmiştir.

3.2.2 Yabancı Yatırım

Yabancı yatırımlar temel olarak yatırılabilecek kaynakların kişi ve kurumlar aracılığıyla başka bir ülkeye taşınması olarak açıklanmaktadır. Doğrudan yabancı yatırım ise başka bir ülkedeki bir firmayı satın alma, yeni kurulan bir firmaya sermaye sağlama veya mevcut bir firmanın mevcut sermayesine katkı sağlamak için ev sahibi ülkeye başka bir ülkeden yapılan yatırımlar olarak açıklanmaktadır. Ekonomilerde sabit sermaye üzerinden gelen yatırımlar ülkede hem var olan toplam talebi etkileyerek hem de gelecek diğer yatırımları teşvik ederek ekonomik büyüme ve istihdamda artış sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Özetle yeni yatırımların teşvik edilmesi gelir ile tasarrufu arttırarak potansiyel yeni yatırımlara destek sağlamakta ve ekonomilerdeki tüketimi arttırarak istihdamı yükseltmektedir.[149]

Azerbaycan bağımsızlığını kazanmasının ardından Batı sermayesinin petrol ve petrol dışı sektörlere ulaşabilmesi için yoğun bir çaba göstermiştir. Bu doğrultuda ilk olarak serbest piyasa ekonomisinin

149 M. Ozan Saray, "Doğrudan Yabancı Yatırımlar İstihdam İlişkisi: Türkiye Örneği", *Maliye Dergisi,* Cilt 161, Sayı 2, 2011, s. 383-84.

benimsenmesi için reformlara ağırlık verilmiştir. 1992 yılında çıkarılan Yabancı yatırımların korunması üzerine olan kanun ile Azerbaycan içerisindeki yabancı yatırımların hukuki ve ekonomik esasları belirlenmiş ve bu varlıkların korunması için devlet garantisi verilmiştir. Azerbaycan'ın bu konudaki çabaları kısa zaman içerisinde sonuç vermiş ve 1994-2000 yılları arasında yabancı şirketler 5.9 milyar dolar değerindeki parayı Azerbaycan ekonomisine yatırmışlardır. Bu yatırımların %77,2'sini doğrudan yabancı yatırımlardan ve %22.8'li kısmı ise verilen kredilerden meydana gelmektedir. Doğrudan yabancı yatırımların %73'lük kısmı ise petrol sanayisinde kullanılmıştır.[150]

Azerbaycan 2004 yılında Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı tarafından hazırlanan Doğrudan Yabancı Yatırım Endeksinde 140 ülke arasından ilk 10 sırada yer almıştır. 2004 ve 2006 yılları arasında ülkeye gelen yabancı yatırımın %90'lık kısmı enerji sektörüne yoğunlaşmıştır. 1993 yılından 2010 yılına kadar geçen süre içerisinde Azerbaycan'a toplam 54.2 milyar dolar yatırım yapılmış ve bunun 37.6 milyar dolarını doğrudan yabancı yatırımlar oluşturmuştur.[151]

Azerbaycan sahip olduğu zengin petrol ve doğalgaz kaynakları ile yüksek miktarda yabancı yatırım çekerek ülke ekonomisinin canlanmasında yatırımlardan faydalanmıştır. 2000-2017 yılları arasında 77.8 milyar dolar olan yabancı yatırımların %85'i enerji alanında idi. Petrol dışı sektörlerin gelişmesinde yabancı yatırım oranı oldukça düşük miktarda kalarak 19.9 milyar dolar civarında olmuştur. 2020 yılında gelindiğinde 90.7 milyar dolar yabancı yatırım miktarının 77.3 milyar doları petrol sektörüne yapılmıştır. Azerbaycan ekonomisine en çok yabancı yatırım yapan ülkeler arasında ilk sırada Türkiye ve İngiltere gelmektedir.[152]

3.2.3 Döviz Kuru

Döviz bir ülkedeki yabancı paraya verilen genel ad olarak tanımlanırken kur ise bir ülkenin mevcut kullanımda olduğu paranın yabancı paralara karşı olan değeridir. Kur hesaplanırken 2 temel yöntem kullanır. Bunlardan birincisi olan sabit döviz kuruna göre ülkenin parasının diğer ülkelerin para birimleri karşısındaki değeri bir kamu otoritesi tarafından belirlenir. İkinci yöntem olan dalgalı döviz kuru sisteminde ise döviz kuru piyasanın sahip olduğu arz ve talebe göre belirlenir. Bu bağlamda Azerbaycan'da döviz kuru oranları ve para politikaları incelenmiştir.

Azerbaycan 1992'de Ruble bölgesinden çıkarak milli para birimi olarak Manat'ı kabul etmiştir. Ülkede başlangıçta Manat ve Ruble beraber kullanılmış ve 1994'te ülkenin tek resmi para birimi olarak Manat

150 Aras, *a.g.e.* s. 186-87.
151 Gerald Hübner, "Foreign Direct Investment in Azerbaijan—the Quality of Quantity" *Caucasus Analytical Digest,* Cilt 28, 2011, s. 2-3.
152 Alim Şentürk, "International Economic Relations of Azerbaijan and Investments", *İpek Yolu Dergisi,* Sayı 1, 2023, s. 119.

kabul edilmiştir. 1994'te yayınlanan Döviz Kuru Düzenlemeleri Kanunu ve 1995'te uygulanan para politikaları olumlu sonuçlar vermiş ve Manat'ın değeri 1996 yılından itibaren artış göstermeye başlamıştır. Bu yıllardan 2014 yılına kadar Manat istikrarlı bir tablo izlemiştir. Uzun süreli istikrar döneminin ardından 2014'te petrol fiyatlarının düşüşü Azerbaycan'da bütçe açığının ortaya çıkmasına, ulusal rezervlerin azalmasına ve Manat'ın iki kere devalüe edilmesine neden olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan Merkez Bankası ve Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nun (SOFAZ) yaptığı ekonomik müdahalelerle ülkenin döviz kuru rezervlerinde düşüş yaşanmıştır. 2014'te SOFAZ ve Azerbaycan Merkez Bankası rezervleri yaklaşık olarak 50 milyarken sonraki yıl ise 38 milyar dolara kadar gerilemiştir.[153] Akabinde Manat devalüasyona uğramıştır. Grafik 3'te net olarak Manat'taki değer kaybını görmek mümkündür.

Grafik 3: Azerbaycan'da Döviz Kuru

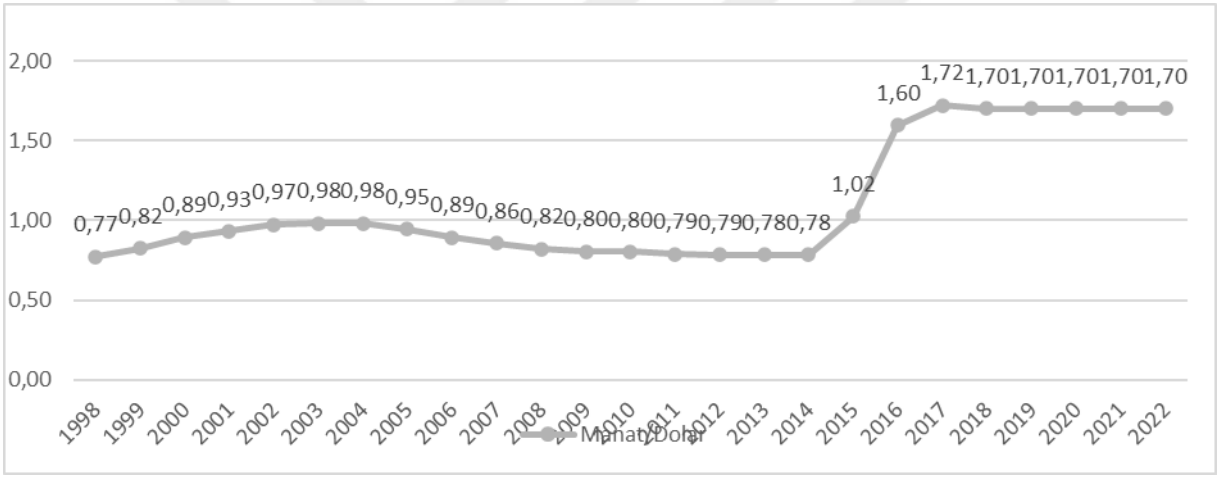

Kaynak: Dünya Bankası, https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators# (erişim tarihi: 18.07.2023).

Manat 2015'ten sonra değer kaybetmiş ve 1 dolar 2016'da 1 Manat 60 kuruş seviyesinde olmuştur. Akabinde Manat tekrardan bir istikrar dönemine girmiştir. Günümüzde ise 1 dolar 1 Manat 70 kuruş seviyesindedir. 2020 yılında ise pandemi nedeniyle tüm dünyada petrol fiyatları artarken Manat üzerinde olumsuz bir durum yaşanmamıştır.

Mukhtarov, Mammadov ve Ahmadov 2019 yılında yayınladıkları çalışmada enflasyon, petrol fiyatları ve döviz kuru arasındaki ilişki incelenmiştir. Yazarlara göre petrol ve döviz kurunda yaşanan uzun

153 Kamala Hashimova, "The Effect of Oil Price Fluctuations on the Exchange Rate of the National Currency of Azerbaijan: Assessment of the Years 2014-2017", *Center for Economic and Social Development*, 2017, s. 6.

vadede değişimlerin enflasyon üzerinde negatif etkide bulundukları tartışılmıştır. Petrol ve döviz kurunda yaşanan %1'lik bir artışın sırasıyla enflasyon üzerinde %0.58 ve %1,8'lik bir artışa neden olduğu açıklanmıştır.[154] Czech ve Niftiyev ise 2021'de yaptıkları çalışmada döviz kuru ile petrol fiyatları arasında negatif bir ilişki olduğunu öne sürmüştür. Yazarlara göre Covid-19 döneminde petrol fiyatlarında düşüş yaşanmasına rağmen Manat bu kriz döneminde hasar almamıştır.[155]

3.2.4 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla bir ülke içerisinde, belirli bir yılda hem ülkenin vatandaşları hem de yabancılar tarafından üretilen mal ve hizmetlerin toplam değeridir. Üretilen mal ve hizmetlerin o yılın piyasa fiyatıyla toplamı GSYH'nin nominal değerini açıklarken mal ve hizmetlerin üretildikleri yılın dışında herhangi bir yıldaki piyasa fiyatlarına ise GSYH'nin reel değeri olarak tanımlanmaktadır. Azerbaycan ekonomisinin gelişim sürecini anlayabilmek adına GSYH oranlarını incelemekte fayda vardır.

Azerbaycan savaş sonrasında yaşadığı sıkıntılar nedeniyle 1991 -1995 yılları arasında kaos dönemini yaşamış, ülkenin sahip olduğu GSYH büyüme oranları negatif olmuştur. 1995'te liberal ekonomiye geçiş sürecinde yapılan reformlar meyvesini bir sonraki yıl vermeye başlamış ve o yıldan itibaren Azerbaycan ekonomisinde bir büyüme yaşanmıştır. Azerbaycan'da GSYH oranında 1996'da %1.30, 1997'de ise %5.8 artış yaşamıştır. Aşağıdaki Grafik 4'te de görüldüğü üzere 1996'dan sonra ülke ekonomisi toparlanmaya başlamış, 2006'ya gelindiğinde ise GSYH büyüme oranı maksimum seviyelere ulaşmıştır.

Grafik 4: Azerbaycan'da GSYH Büyüme Oranları

154 Shahriyar Mukhtarov et al, "The Effect of Oil Prices on Macroeconomic Variables: Evidence from Azerbaijan", *International Journal of Energy Economics and Policy*, Cilt 10, Sayı 1, 2019, s. 78.

155 Katarzyna Czech and Ibrahim Niftiyev, "The Impact of Oil Price Shocks on Oil-Dependent Countries' Currencies: The Case of Azerbaijan and Kazakhstan", *Journal of Risk and Financial Management*, Sayı 14, 2021, s. 5.

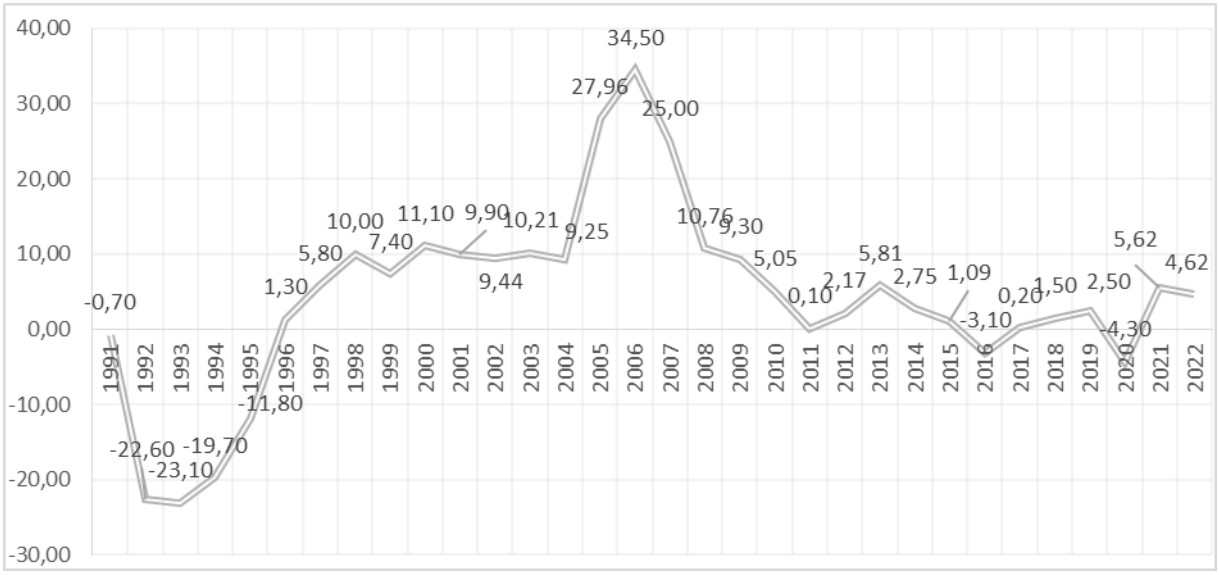

Kaynak: Dünya Bankası, https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators# (erişim tarihi: 18. 07.2023).

Azerbaycan'da GSYH'nin artışı petrol fiyatlarının tüm dünyada artmasına paralel olarak gerçekleşmiştir. 2004 ve 2008 yılları arasında artan petrol fiyatlarıyla Azerbaycan'ın GSYH'si 2004'te %9.25, 2005'te %27.96, 2006'da %34.50 ve 2008'de 10.76 artmıştır. Azerbaycan 2008 ve 2016 yılları arasında GSYH verilerine göre pozitif bir tablo sergilerken yine 2016 yılında petrol fiyatlarında yaşanan düşüş ülkenin GSYH'sinin o sene için negatif bir sonuç sergilemesine neden olmuştur. Petrol fiyatlarında yaşanan düşüşün ardından 2020 yılına kadar yine pozitif bir ekonomik performans sergilerken 2020'de başlayan pandemi ve onun etkisiyle doğrudan olarak petrol fiyatlarının düşüş göstermesi Azerbaycan GSYH'sinin 2020'de %-4.30 olmasına neden olmuştur. Çünkü Azerbaycan'ın enerji gelirleri GSYH içerisinde oldukça yüksek orandadır.

Zulfigarov ve Neuenkirch yaptıkları çalışmada petrol ve doğalgaz endüstrisinde yaşanan fiyat şoklarının Azerbaycan GSYH'sini azalttığını öne sürerek zamanla yükselen petrol fiyatlarıyla birlikte Azerbaycan ekonomisinin de bir toparlanma sürecine girdiğini savunmuşlardır.[156] Dikkaya ve Doyar tarafından yapılan başka bir çalışmada ise Azerbaycan ve Kazakistan örnekleri incelenmiş, dünyada yaşanan enerji fiyat artışlarının iki ülkenin GSYH'ne de olumlu etkide bulunulduğu savunulmuştur.[157]

Bu çalışmalardan anlaşıldığı üzere ekonomisi petrol ve doğalgaz kaynaklarına bağımlı olan Azerbaycan için enerji fiyatlarında yaşanan gelişmeler önemli role sahiptir. Yukarıda da belirtildiği üzere temel ekonomik göstergelere bakıldığında enerji fiyatlarının yüksek olduğu dönemlerde ekonomide olumlu

156 Farid Zulfigarov and Matthias Neuenkirch, *a.g.e.* s. 16.

157 Mehmet Dikkaya ve Bayram Veli Doyar, "Causality Among Oil Prices, GDP and Exchange Rate: Evidence from Azerbaijan and Kazakhstan", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (Bilig),* Sayı 83, 2017, s. 87-90.

etkiler meydana geldiğini lakin ekonominin petrol ve doğalgaza bağımlı olması açısından diğer sektörlerin gelişmediği gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda petrol dışı sektörlerin canlanması Azerbaycan için öncelikli hedef haline gelmektedir.

3.3. Azerbaycan'ın Enerji Gelirleri ve Devlet Petrol Fonu (SOFAZ)

Güney Kafkasya'da yer alan Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten belli bir süre sonra bölgenin enerji merkezi haline gelmiştir. Ülke ekonomisi zengin petrol ve doğalgaz kaynakları sayesinde kısa sürede toparlanmıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan enerji alanında önemli projelere imza atarak bölgesel olarak önemli bir aktör olmuştur. Azerbaycan ekonomisi yüksek oranda enerji gelirlerine bağımlıdır. Enerji kaynaklarının tükenmesi durumunda ise ekonomik alanda büyük gerileme yaşanacağı tahmin edilmektedir. Ülkenin kanıtlanmış petrol rezervleri 1,5 milyar ton, doğalgaz rezervleri ise 2,5 trilyon m^3 civarındadır.[158] Bu bağlamda Azerbaycan'ın enerji rezervlerine, üretim miktarına ve ülke ekonomisindeki yerine bakmakta fayda vardır.

Tablo 8: Azerbaycan'da Petrol Üretimi (milyon ton)

1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
11,7	9,2	13,8	22,2	50,8	41,6	34,5	33,3

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, stat.gov.az

Yukarıdaki tabloda Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihinden itibaren her beş senelik petrol üretim oranları verilmiştir. Tablodan da görüldüğü üzere 1995'te üretilen petrol miktarı 1991'e oranla daha düşük idi. Bunun nedeni ise bağımsızlığın ilk yıllarında petrol üretimi için ekonomik ve teknolojik alanda mevcut olan eksiklikler olmuştur. Akabinde yeni projelerin geliştirilmesi ve yabancı yatırımların gelmesiyle birlikte 2000'lerde petrol üretimi artmaya başlamıştır. Yatırımların artmasıyla 2010 yılında petrol

[158] "Azerbaijan Energy Profile", https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/energy-security (erişim tarihi: 16.07.2023).

üretimi oldukça yükselerek en zirve noktasına, yani 50,8 milyon tona ulaşmıştır. Sonrasında düşüş kaydeden petrol üretimi miktarı günümüzde 33-34 milyon ton civarındadır.

Tablo 9: Azerbaycan'da Petrol İhracatı (milyon ton)

2006	2010	2015	2020	2022
24,8	44,5	35,1	28,4	26

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, stat.gov.az

Azerbaycan'ın petrol ihracatı asıl 2005 yılından sonra artmaya başlamıştır. Bunun başlıca nedeni ise o tarihten sonra hem petrol üretiminin hem de Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının açılmasıyla da petrol ihracat hacminin yükselmesiydi. Daha önce petrol Bakü-Novorossiysk, Bakü-Supsa hattı ve trenlerle taşınsa da esas ihracat 2005'ten sonra başlamıştır. 2010 yılına gelindiğinde ihracat hacmi maksimum kapasiteye ulaşmış 44,5 milyon ton olmuştur, üretilen petrolün yaklaşık %88'i ihraç edilmekteydi. 2010 yılından sonra ise üretimde düşüş yaşandığından Azerbaycan'ın petrol ihracatı azalmaya başlamıştır. Günümüzde ise Azerbaycan'ın petrol ihracat miktarı 26-27 milyon ton civarındadır. Petrol ihracatı ağırlıklı olarak BTC boru hattıyla yapılmaktadır.

Tablo 10: Azerbaycan'da Doğalgaz Üretimi (milyar m³)

1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
7,1	4,5	2,8	1,9	13,9	29,2	37,1	46,7

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, stat.gov.az

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü üzere, 1990'lı yıllarda Azerbaycan'ın doğalgaz üretiminde bir düşüş yaşanmış ve 2005 yılına gelindiğinde ise üretim hacmi minimum seviyelere gelmiştir. Fakat 2005 yılından sonra Azerbaycan'da doğalgaz üretimi kısmen de olsa yükselmeye başlamıştır. 2010 yılında 13,9 milyar metre küp olan doğalgaz üretim hacmi yeni yatakların keşfiyle 2020'de 37,1 milyar metre küp olmuş ve günümüzde bu miktar 46,7 milyar m³'e ulaşmıştır. 2005 sonrasında Azerbaycan'ın petrol üretiminin aksine doğalgaz üretimi hızla yükselmeye başlamıştır.

Tablo 11: Azerbaycan'da Doğalgaz İhracatı (milyar m³)

2008	2010	2015	2020	2022
5,3	6,2	8,1	13,8	22,3

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, stat.gov.az

2006 yılında Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattının açılmasıyla Azerbaycan'ın doğalgaz ihracatı başlamıştır. O tarihten itibaren Azerbaycan'ın doğalgaz ihracat hacmi bir yükseliş içerisinde olmuştur. Yeni yatakların keşfiyle doğalgaz üretimindeki artışla beraber ihracat rakamları da yükselmiştir. 2018 yılında Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı'nın (TANAP) açılışından sonra doğalgaz ihracat hacmi de artmıştır. TANAP sayesinde Azerbaycan günümüzde Avrupa'nın doğalgaz tedarikçisi haline gelmiştir. 2022 yılında Rusya'nın Avrupa'ya gaz akışını kesmesiyle yapılan görüşmeler sonucu Azerbaycan'ın ihracat hacmi yükselmiş ve 22,3 milyar m³'e ulaşmıştır. Azerbaycan artan doğalgaz üretimiyle günümüzde Avrupa ülkeleri için potansiyel enerji ihracatçısı ülke konumundadır. Özellikle yeni doğalgaz yataklarının keşfedilmesi ve TANAP projesinin gerçekleşmesiyle ilerleyen dönemlerde Azerbaycan doğalgaz ihracatını daha da artıracak güce sahiptir.

Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra ekonomik kalkınmanın sağlanması için enerji sektörünün geliştirilmesi gerekmekteydi. Zira ülkenin kalkınması için temel gelir kaynağı petrol ve doğalgaz idi. Öncelikle üretiminin hacminin artırılması için sermayeye ihtiyaç vardı ve bu sermayenin karşılanması için yabancı yatırımlar önemliydi. Bunun yanı sıra sadece Rusya üzerinden ihracat yapılması ülkenin

geleceği için olumlu değildi ve alternatif güzergahlara ihtiyaç duyulmaktaydı. En önemli mesele ise doğal kaynaklardan gelen gelirlerin verimli kullanılmasıydı. Bu bağlamda Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (SOFAZ) devletin ulusal kalkınma sürecinde bu kaynakların verimli kullanılmasında önemli role sahiptir. Enerji gelirlerinin şeffaf biçimde kullanılması için SOFAZ'ın Cumhurbaşkanı karşısında sorumlulukları vardır. Ayrıca gelir giderlerle ilgili güncel durumlar Denetleme Kurulu ve Milli Meclis tarafından oluşturulmuş Sayıştay'a rapor edilmektedir.[159]

SOFAZ kuruluş tarihinden itibaren bir takım projelerin finansal desteğini sağlamıştır. Karabağ göçmenlerinin ihtiyaçlarının karşılanması, Oğuz-Qebele-Bakü su hattı, BTC petrol boru hattı, Güney Gaz Koridoru projesi, gençlerin yurtdışında eğitimi için devlet programı, Bakü-Kars Demiryolu projesi, Hazar'da enerji kaynaklarının keşfi vb. projelerin finans kaynağı Fondur. Azerbaycan devlet bütçesinin yaklaşık %75'i enerji gelirlerinden oluşmaktadır. Ayrıca SOFAZ gelirlerinin %50'si aynı yıl içerisinde harcandığından dolayı harcamalar için belirli bir limit koyulmasının faydalı olacağı tahmin edilmektedir. Aynı zamanda bölgesel kalkınmanın sağlanması için petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Enerji kaynaklarına olan bağımlılığın azaltılması için yeni sektörlerin geliştirilmesinde SOFAZ kaynakları kullanılmaktadır.[160]

Tablo 12: SOFAZ Rezervleri (2001-2010 arası, milyar dolar)

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
0,5	0,7	0,8	1	1,4	1,5	2,5	11,2	14,9	22,8

Kaynak: Azerbaycan Devlet Petrol Fonu, oilfund.az

2000-2008 arası dönemde Fonun rezervleri düşük miktarda olsa da ilerleyen yıllarda rakamlar oldukça artmıştır. Bu yıllar arasında Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı inşa edilerek kullanıma verilmiştir. 2008 sonrası rezerv miktarına bakıldığında söz konusu enerji hatlarının etkisi kolaylıkla görülebilir.

159 "Fond Tarihi", https://www.oilfund.az/fund/about/history (erişim tarihi: 25.07.2023).
160 Osman Nuri Aras et al., "Azerbaycan'ın Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi", *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi,* Cilt 2, Sayı 2, 2012, s. 20-21.

Tablo 13: SOFAZ Rezervleri (2011-2022 arası, milyar dolar)

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
29,8	34,1	35,9	37,1	33,6	33,1	35,8	38,5	43,3	43,6	45	49

Kaynak: Azerbaycan Devlet Petrol Fonu, oilfund.az

Tablo 11 ve 12'ye bakıldığında 2008'den itibaren SOFAZ'ın rezervlerinin hızla yükseldiğini görmek mümkündür. 2015-2016 yıllarında petrol fiyatlarının düşmesiyle Fon rezerv miktarı azalmış, 2017'den itibaren ise rezerv miktarında yükseliş yaşanmıştır. 2005'te Fon'un toplam rezervleri Azerbaycan GSYH'nin %10'na, 2010'da %43'ne, 2015'te %63'ne, 2020'de ise %102'ne eşit idi.

Azerbaycan Devlet Petrol Fonu aynı zamanda uluslararası mali kuruluşlarla da işbirliği içerisinde olup, ortak çalışmalar yapmaktadır. SOFAZ Dünya Bankası (DB), Uluslararası Para Fonu (IMF), ABD Ticaret ve Kalkınma Ajansı (USTDA), Uluslararası Finans Kurumu (IFC) ve Madencilik Endüstrileri Şeffaflık Girişimi (EITI) yakın ilişkiler kurmuştur. Bu arada, 2017'de Azerbaycan'ın EITI üyeliği sonlandırılmıştır. Dünya Bankası ile işbirliğinin temeli ise 2001'de atılmıştır. Azerbaycan hükümeti enerji gelirlerinin verimli kullanılması, SOFAZ'ın kurumsal gelişimi ve yıllık bütçesinin hazırlanması sürecinde Dünya Bankası ile çalışmaktadır. 2006'dan itibaren ise düzenli olarak Fon yetkilileri DB toplantılarına katılarak tecrübe kazanmaktadırlar. Fon'un IMF ile ilişkileri 2001 yılında başlamıştır. IMF'in 2009 raporuna göre ekonomik kriz dünyayı sarsarken SOFAZ mevcut rezervlerinden gelir sağlayan küresel ölçekte tek fon olmuştur.[161]

Sonuç olarak enerji gelirlerine bağımlı olan Azerbaycan ekonomisinin rezervleri SOFAZ'da toplanmakta ve kamu harcamaları, yeni projelerin finansmanının sağlanması, petrol dışı sektörlerin canlanması vb. konular bu fon tarafından karşılanmaktadır. SOFAZ bir yatırım fonu olarak yurtdışında yatırımlar yapmakta ve rezervlerini aktif olarak kullanmaktadır. En önemlisi ise SOFAZ'ın uluslararası kuruluşlarla işbirliği kurması işlevselliğini geliştirmektedir. Fon rezervleri Azerbaycan'ın stratejik döviz rezervleri olarak bilinmektedir. SOFAZ Azerbaycan'ın ekonomik kalkınma sürecinde etkin bir konumdadır. SOFAZ stratejik döviz rezervleri ile yatırımlar yapmakta, diğer ülkelerin kurumları ve uluslararası kurumlarla işbirliği içerisinde olup Azerbaycan ekonomisinde olumlu yönde değişimlere yol açmıştır.

161 "Beynəlxalq Təşkilatlarla Əməkdaşlıq", https://oilfund.az/fund/relations/collaboration (30.07.2023).

3.4. Azerbaycan'ın Dış İlişkilerinde Enerji Kaynaklarının Rolü

Bağımsızlık öncesi dönemde Azerbaycan'ın dış ilişkileri SSCB tarafından şekillenmekteydi. Enerji kaynakları tamamen Moskova'nın kontrolündeydi. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra enerji kaynakları üzerinden Batılı ülkelerle yakınlaşmaya başladı ve dış politikada yeni adımlar atıldı. Azerbaycan enerji kaynaklarını dış politika aracı olarak kullanarak diğer ülkelerle işbirliğini güçlendirdi ve yeni ortaklıklar kurulmaya başladı. Bundan dolayı Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynaklarını sadece ekonomi üzerinden yorumlamak bu kaynakların Azerbaycan için ne derecede önemli olduğunu anlamakta engel olabilir. Çünkü küresel ölçekte enerji kaynakları siyasi bir güç kaynağıdır ve bunlara sahip olan ülkeler tarafından dış politikada aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Azerbaycan'ın da bu kaynakları dış politika aracı olarak kullandığı görülmektedir. Batılı ülkelerle işbirliği içerisinde olması Azerbaycan'ın Orta Asya ve Güney Kafkasya bölgesinde güçlü bir yapı haline gelmesinde önemli bir faktördür. Bilhassa, günümüzde Azerbaycan'ın Avrupa'ya enerji tedarikçi bir ülke olması Azerbaycan'ı Avrupa'da saygın aktör haline getirmiştir.

Azerbaycan dış politikasının temel önceliklerinden biri, bölgesel düzeyde barış ve istikrarın tesisi, işbirliği projelerinin ve büyük ulaşım projelerinin uygulanması gibi stratejik hedeflere ulaşılmasıdır.[162] Bu çerçevede, Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum ve TANAP gibi projelerin tasarlanması ve tamamlanmasıyla Azerbaycan'ın Türkiye ve özellikle de bu sonuncusu söz konusu olduğunda, Avrupa ile ilişkileri gelişmiştir. Hazar bölgesi enerji projelerinde lider ülke konumuna gelmeye çalışan Azerbaycan geçiş ülkeleri olan Türkiye ve Gürcistan'la bu projelerin gerçekleşmesinde işbirliği içerisinde olmuştur. Ayrıca Kasım 2006'da Azerbaycan ve Avrupa Birliği arasında enerji boru hatlarının güvenliğinin güçlendirilmesi, teknolojik işbirliğinin artırılması vb. konuları içeren bir anlaşma imzalanmıştır. Böylece, uluslararası arenada Azerbaycan'ın konumunun göreceli olarak da güçlendiği görülmektedir.

Bağımsızlık sonrası döneminin çoğu kısmında Azerbaycan dış politikasında aslında çok taraflılık ilkesi benimsenmiştir. Önceki Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev dönemi temelleri atılan bu dengeli siyaset kavramının günümüzde de geçerliliğini koruduğu söylenebilir. İlham Aliyev dönemi Mayıs 2007'te ilk defa "Ulusal Güvenlik Konsepti" belgesi hazırlanmış ve ilan edilmiştir. Bu belgede kaydedildiği gibi, "Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde Orta Asya ve Güney Kafkasya'da bölgesel işbirliğinin geliştirilmesinde göz ardı edilmemesi gereken bir aktördür. Azerbaycan hükümeti bölgesel

162 Arastu Habibbeyli, "Reconsidering Azerbaijan's Foreign Policy on the 25th Anniversary of Restored Independence", *Perceptions: Journal Of International Affairs,* cilt 22, sayı 1, 2017, s. 35-38.

projelerin gerçekleşmesinde, enerji arz güvenliğinin sağlanmasında ve enerji ulaşım hatlarının inşasında işbirliğinin arttırılmasını savunmaktadır".[163] Yani Azerbaycan'ın güvenlik stratejisinin temelinde enerji alanında işbirliklerinin geliştirilmesi ve barışçıl politikalar yatmaktadır.

Azerbaycan enerji kaynakları sayesinde sadece Avrupa ülkeleri ile değil bölge dışı aktörlerle de ilişkilerini geliştirmektedir. Bir örnek verilirse, Azerbaycan bölgesel ölçekte etkili ülke olan İsrail ile de münasebetlerini oldukça ileri seviyelere taşımıştır. Azerbaycan Bakü-Tiflis-Ceyhan aracılığıyla İsrail'e petrol satmaktadır. Günümüzde iki ülke stratejik ortak olarak nitelendirilmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi bağımsızlığın ilk yıllarına dayanmaktadır. Örnek olarak Ermeni lobisi ABD Kongresinde BTC projesine ve Azerbaycan'a yapılan yardımlara karşı çıkarken, Azerbaycan Yahudi lobisinin desteğini almıştır. ABD Kongresinde Yahudi lobisi aktif bir şekilde Azerbaycan'ı desteklemiş ve bunun yanı sıra Dağlık Karabağ sorununun çözümünde sürecinde Azerbaycan lehine politika yürütmektedir. Bu bağlamda gelişen Azerbaycan ve İsrail ilişkilerini göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Ayrıca İsrail Azerbaycan'ın en büyük silah ihracatçısı ülkedir. İki ülke arasında askeri alanda önemli anlaşmalar yapılmıştır. Göründüğü üzere Azerbaycan enerji kaynakları üzerinden yeni işbirlikleri kurarken bölgede önemli aktör haline gelmektedir[164]

Azerbaycan-Avrupa ilişkilerine dönersek Azerbaycan ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler 2011'den sonra daha da güçlenmeye başlamıştır. 2011'de Güney Gaz Koridoru (GGK) projesi gündeme gelmiştir ve bu bağlamda bir deklarasyon imzalanmıştır. Azerbaycan doğalgazının Türkiye üzerinden İtalya, Bulgaristan, Avusturya ve diğer Avrupa ülkelerine ulaştırılması planlanmıştır. TANAP projesiyle Azerbaycan'ın doğalgaz kaynakları 2020'de sorunsuz bir şekilde Avrupa'ya ulaştırılmıştır. Son dönem Azerbaycan-Avrupa ilişkilerinde bakıldığında olumlu yönde ilerleme kaydedilmiştir.[165]

Şubat 2022'de Rusya-Ukrayna arasında savaşının çıkmasıyla Avrupa bölgesi önemli bir sorunla karşı karşıya kalmıştır. Rusya'dan Avrupa'ya doğalgaz akışı azaldıktan sonra Avrupa ülkeleri alternatif yollar arayarak enerji ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştılar. Akabinde Şubat ve Temmuz aylarında AB Enerji Komiseri Kadri Simson Azerbaycan'a ziyaretlerde bulunmuş ve doğalgaz ihracatının artırılması için Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'le görüşmüştür. Bu görüşmelerde GGK projesinin öneminden bahsedilmiş ve Azerbaycan'ın Avrupa nezdinde güvenilir ortak statüsü kazandığı vurgulanmıştır.

163 "Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası", https://www.e-qanun.az/framework/13373 (erişim tarihi: 02.07.2023).

164 Alexander Murinson, "Azerbaijan–Turkey–Israel Relations: The Energy Factor", *Middle East Review of International Affairs,* Cilt 12, Sayı 3, 2008, s. 49-50.

165 Aliyar Azimov, "Europea Energy Policy and the Euazerbaıjan Energy Cooperatıon", *Journal of Comparative Politics,* Cilt 14, Sayı 1, 2021, s. 83-84.

Lakin doğalgaz ihracatı konusunda Azerbaycan'ın belirli bir kapasitede olduğundan dolayı 8 milyar m³ olan ihracat miktarı sadece 10 milyar m³'e çıkarılabilmiştir. Doğalgaz üretiminin hızlanması için yatırımların artması gerektiğini vurgulayan Azerbaycan Ekonomi Bakanı Mikayıl Cabbarov'a göre doğalgaz ihracatını iki katına çıkarmak mümkündür. Bunun yanı sıra önümüzdeki yıllarda doğalgaz üretiminin artmasıyla Azerbaycan'ın 30 milyar m³ hacminde doğalgaz ihracatı yapabileceği tahmine edilmektedir. Azerbaycan hükümeti enerji üretiminin arttırılması için işbirliklerini geliştirmeye hazır olduğunu beyan etmektedir.[166]

Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen'in Temmuz 2022'de Bakü'yü ziyaretinde Azerbaycan ile 2027 yılına kadar doğalgaz ithalatını ikiye katlamak için bir anlaşma imzalanmıştır. Azerbaycan'dan ithal edilen doğalgaz hacminin 15 yıl içerisinde en az 20 milyar m³'e çıkarılması planlanmaktadır. Avrupa Komisyonu Başkanı Von der Leyen'e göre yapılan bu anlaşmayla Azerbaycan ve Avrupa ilişkilerinde yeni bir dönem başlayacak ve Rusya'ya olan enerji bağımlılığı kısmen de olsa azalacaktır. Görüldüğü gibi, Rusya'nın Ukrayna'ya karşı savaş açmasından sonra Azerbaycan önemli alternatif yollardan biri olarak ortaya çıkmış ve bu da AB'yle olan ilişkilerinde olumlu gelişmelere yol açmıştır.[167]

Bu bölümde Azerbaycan'ın ulusal kalkınma sürecinde enerji kaynaklarının önemine değinmeye çalıştık. Günümüzde Güney Kafkasya ve Orta Asya bölgesinde etkin bir aktör olan Azerbaycan bir enerji merkezi haline gelmiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde ekonomide kısa bir sürelik çöküşe rağmen hızlı bir şekilde toparlanan Azerbaycan, enerji ihracatının artmasıyla istikrarlı şekilde büyümeye devam etmiştir. Azerbaycan hükümeti enerji gelirlerini verimli kullanmaya çalışarak petrol dışı sektörlerin de canlanmasına ciddi yatırımlar yapmaktadır. Bu doğrultuda kurulmuş olan SOFAZ uluslararası standartlara uygun bir mali kuruluş olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda enerji ihracatçısı olarak bilinen Azerbaycan uluslararası arenada yeni ortaklıklar kurarak etkinliğini artırmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda gelişen Azerbaycan ve Avrupa Birliği ilişkilerinde enerji kaynakları önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra jeopolitik konumundan dolayı da Azerbaycan'ın Avrupa bölgesi için önemli bir aktör olarak görüldüğü söylenebilir. Azerbaycan'ın ekonomik, siyasi ve askeri alanda gelişmesindeki temel faktör sahip olduğu enerji kaynaklarıdır.

166 İshak Turan, "Avrupa Enerji Güvenliği Açısından Hazar Havzasının Artan Önemi: Rusya-Ukrayna Savaşı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 15, 2022, s. 192-94.

167 "EU agrees deal with Azerbaijan to double gas exports by 2027", https://www.euronews.com/my-europe/2022/07/18/von-der-leyen-heads-to-azerbaijan-to-secure-new-gas-import-deal (erişim tarihi: 15.07.2023).

3.5. Enerji Gelirlerinin Savunma Harcamalarına Etkisi

I. Dağlık Karabağ Savaşında (1991-1994) topraklarının %20'ni kaybeden Azerbaycan o dönemin şartları altında askeri alandaki zayıflığından dolayı topraklarını geri alamamıştır. Lakin 1995'ten sonra sadece ekonomik değil siyasi olarak da gelişmeye başlayan Azerbaycan'da enerji gelirlerinin de artmasıyla askeri alanda yatırımlar yapılmıştır. Böylece, savunmada güçlenen ve ayrıca uluslararası partnerliklerini de pekiştiren Azerbaycan, II. Karabağ Savaşı'nda (27 Eylül-10 Kasım 2020) kısa bir sürede topraklarının önemli bir kısmını geri almıştır. Azerbaycan, enerji gelirleri sayesinde askeri kuvvetlerini önemli ölçüde arttırmış, iki bölgesel güç olan Türkiye ve Rusya ile ilişkilerini güçlendirmiş, ekonomik ve askeri işbirliğini geliştirmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'ın askeri olarak gelişim sürecine bakmakta fayda vardır.

Azerbaycan hükümeti 1994'te imzalanan ateşkes anlaşmasını kabullenememiş ve Dağlık Karabağ bölgesindeki statükoyu uygun bir fırsatta değiştirmeye çalışmıştır. Bundan dolayı ordunun modernizasyonuyla ilgili yüksek oranda yatırımlar yapılmış ve diğer dış aktörlerle işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, Azerbaycan'da İlham Aliyev döneminde petrol ve doğalgaz gelirlerinde yüksek oranda artışlar yaşanmıştır ve buna paralel olarak savunma harcamaları da ciddi oranda yükselmeye başlamıştır. Örneğin 2004'te yaklaşık 228 milyon dolar olan askeri bütçe 2014'e gelindiğinde yaklaşık 3.5 milyar dolara yükselmiştir. Azerbaycan Rusya, Türkiye, İsrail, Belarus ve Ukrayna gibi ülkelerle çeşitli silahların satın alınması noktasında askeri ilişkiler kurmuş ve kendi savunma gücünü geliştirmeye başlamıştır.[168]

Tablo 14: Azerbaycan'ın Savunma Bütçesi (2001-2011) (milyon dolar)

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
131,9	139,8	176,5	228,2	304,5	717,1	946,5	1607,8	1472,9	1476,6	3080,1

[168] Javid Valiyev, "Foreign Policy of Azerbaijan in 25 Years of Independence: Priorities, Principles and Achievements", *Baku: Caucasus International,* Cilt 7, Sayı 1, 2017, s. 35-37.

Kaynak: Dünya Bankası, "Military Expenditure (current USD) – Azerbaijan", https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators# (erişim tarihi: 15.08.2023)

Tablo 15: Azerbaycan'ın Savunma Bütçesi (2012-2022) (milyar dolar)

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
3.25	3.37	3.43	2.9	1.4	1.53	1.67	1.85	2.24	2.7	2.9

Kaynak: Dünya Bankası, "Military Expenditure (current USD) – Azerbaijan", https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators# (erişim tarihi: 15.08.2023)

Yukarıdaki her iki tabloya bakıldığında 2010 sonrası dönemde savunma harcamalarında müthiş bir artış yaşandığı gözlenmektedir. 2012'te 3.25 milyar dolar olan savunma bütçesinin 2016'ya gelindiğinde 1.4 milyar dolara düştüğü görülmektedir. 2015'ten itibaren savunma harcamaları azalmaya başlamış ve günümüzde 3 milyar dolar civarındadır. Buradaki düşüşün en önemli nedeni 2016'taki petrol fiyatlarında meydana gelen azalıştır. Günümüzde yaklaşık 3 milyar dolar savunma bütçesine sahip olan ülke askeri alanda önemli ilerlemeler kaydetmiştir.

Dağlık Karabağ sorununda genel duruma bakıldığında Azerbaycan'ın daha avantajlı konumda olduğu görülebilir. Azerbaycan'ın askeri alandaki gelişimi, zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olması, uluslararası arenada diğer ülkelerle işbirliği içerisinde olması vb. nedenler Azerbaycan'ın gücünü daha da arttırmıştır. Bakü yönetimi için Dağlık Karabağ sorunu her zaman öncelikli konumda olmuştur. Bundan dolayı ekonomik alanda meydana gelen değişimler halkın refah düzeyini ve demokratikleşme sürecini fazla etkilemese de savunma alanında önemli sonuçlar doğurmuştur. Önceki Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'den itibaren bu stratejinin uygulandığı bilinmektedir. Azerbaycan'ın askeri alanda güçlenmesi devlet ve toplum tarafından bir zorunluluk olarak görülmekteydi.

Azerbaycan'ın enerji kaynakları savunma sanayinin gelişmesinde oldukça büyük etkiye sahip olmuştur.[169]

Azerbaycan bölgede Rusya-İran-Ermenistan ortaklığına karşın Türkiye ve İsrail ile yakın ilişkiler geliştirmiş ve askeri alanda önemli anlaşmalar yapılmıştır. Son dönem ilişkilere bakıldığında Türkiye bölgede Azerbaycan'ın en büyük müttefiki olarak görülürken, İsrail'in Azerbaycan'a bu kadar ilgili olmasının başlıca nedenleri İran faktörü ve Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol kaynaklarıdır. İsrail Arap devletlerinin ve İran'ın uyguladığı ambargolar karşısında petrolünün yaklaşık %40'nı Azerbaycan'dan ithal etmektedir. Azerbaycan ve İsrail arasında ticari ilişkiler zamanla daha da güçlenmektedir. Ticari yakınlaşmaların sonucu olarak askeri alanda da ilişkiler gelişmiştir. Azerbaycan ve İsrail arasında güvenlik alanında 2012'de 1.6 milyar dolarlık anlaşma imzalanmıştır. Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanı Aliyev 2016'da İsrail ile 5 milyar dolarlık anlaşma imzalandığını söylemiştir. [170]

Bu bölümü özetlemek gerekirse Azerbaycan'ın ulusal kalkınma sürecinde enerji kaynaklarının önemini analizi etmeye çalıştık. Günümüzde Güney Kafkasya ve Orta Asya bölgesinde etkin bir aktör olan Azerbaycan bir enerji merkezi haline gelmiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde ekonomide kısa bir sürelik çöküşe rağmen hızlı bir şekilde toparlanan Azerbaycan, enerji ihracatının artmasıyla istikrarlı şekilde büyümeye devam etmiştir. Azerbaycan hükümeti enerji gelirlerini verimli kullanmaya çalışarak petrol dışı sektörlerin de canlanmasına ciddi yatırımlar yapmaktadır. Bu doğrultuda kurulmuş olan SOFAZ uluslararası standartlara uygun bir mali kuruluş olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda enerji ihracatçısı olarak bilinen Azerbaycan uluslararası arenada yeni ortaklıklar kurarak etkinliğini artırmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda gelişen Azerbaycan ve Avrupa Birliği ilişkilerinde enerji kaynakları önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra jeopolitik konumundan dolayı da Azerbaycan'ın Avrupa bölgesi için önemli bir aktör olarak görüldüğü söylenebilir. Azerbaycan'ın ekonomik, siyasi ve askeri alanda gelişmesindeki temel faktör sahip olduğu enerji kaynaklarıdır.

169 Çağlar Söker, "Dağlık Karabağ Sorunu 'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt 8, Sayı 16, 2017, s. 565-567.

170 Ceyhun Çiçekçi, "İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Işığında İsrail-Azerbaycan İlişkileri: Yapısal ve Analitik Bir Çerçeve", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt 23, Sayı 2, 2021, s. 273-280.

SONUÇ

1991'te Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra ekonomik, siyasi ve güvenlik alanında bir takım sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ülke ekonomisi çökmüş, iktisadi faaliyetler neredeyse tamamen durmuş ve adeta bir kaos ortamı olmuştur. İç siyasette ciddi gerilimler yaşanmış, birkaç darbe girişiminde bulunulmuş ve ülkede ciddi bir yönetim sorunu meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın askeri alandaki yetersizliği I. Karabağ Savaşı'nda topraklarının %20'ni kaybetmesine neden olmuştur. Bakü yönetimi mevcut şartlar altında 1994'te ateşkes imzalamak zorunda kalmıştır, zira hükümet bu çöküş sürecinden ilave zaman kazanarak çıkmaya çalışmaktaydı. Ekonominin canlanması, uluslararası saygınlığın artırılması ve askeri alanda var olan eksikliklerin giderilmesi için acil reformlara ihtiyaç duyulmuştur.

Azerbaycan bilindiği üzere zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip bir ülkedir. Ülkenin ekonomik kalkınmasının sağlanmasında bu enerji kaynaklarının verimli kullanımı ve bu kaynaklar sayesinde diğer aktörlerle çeşitli işbirliklerinin oluşturulması meselesi öne çıkmıştır. Burada önemli olan Bakü yönetiminin bu kaynakları verimli kullanıp kullanamamaması ve Azerbaycan'ın ulusal kalkınma sürecinde bu kaynakların nasıl bir etkiye sahip olması meselesidir. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın enerji alanında Batılı şirketlerle yapmış olduğu ilk büyük anlaşma olan "Asrın Anlaşması"nın ülke ekonomisi için önem nasıl bir önem taşıdığı da başka bir meseledir. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisinin dönüşüm sürecini anlamak adına bu konuların incelenmesi gerekmiştir.

Azerbaycan bağımsızlığın ilk yıllarında öncelikle Türkiye ve Batılı ülkelerle ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Ebulfeyz Elçibey dönemi hâkim olan Batı'yla yakınlaşma politikaları Haydar Aliyev döneminde daha da hızlanmış ve Azerbaycan ciddi oranda Batılı ülkelerden yatırım almaya başlamıştır. Enerji alanında ülkenin ilk büyük uluslararası anlaşması sayılan ve paydaşların çoğunluğunu Batılı şirketlerin teşkil ettiği bir konsorsiyumla yapılmış olan "Asrın Anlaşması" (Eylül 1994), Azerbaycan için oldukça önemli bir konuma sahiptir. Azerbaycan'da çıkarılan petrolün ihraç edilmesi için ilk başlarda Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Supsa petrol boru hatları kullanılmıştır. Bakü-Novorossiysk petrol boru hattının Azerbaycan'daki kısmı 1996'da tamamlanmış, 1997'de ise ilk petrol ihracat yapılmıştır. O tarihten günümüze kadar bu hatla yaklaşık 50 milyon ton petrol ihraç edilmiştir. Bakü-Supsa petrol boru hattı ise 1998'de tamamlanmış, buradan ilk ihracat ise 1999'da gerçekleşmiştir.

İlham Aliyev dönemine gelindiğinde, yani 2003'ten itibaren petrol ve doğalgaz ihracatının genişlendirilmesi amacıyla daha büyük projeler yapılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda inşasına 2002'de başlanan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı 2005 yılında tamamlanmış ve ilk ihracat yapılmıştır. Şimdiye kadar bu hattan 530 milyon ton petrol taşınmıştır. Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE)

doğalgaz boru hattının inşası ise 2004'te başlamış ve bu hat 2006'da kullanıma hazır hale getirilmiştir. BTE, Azerbaycan'ın ilk doğalgaz ihraç hattıdır. Bunun yanı sıra 2012'de Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesiyle (TANAP) ilgili Azerbaycan ve Türkiye arasında bir anlaşma imzalanmış, 2018'de ise bu hatla Türkiye'ye doğalgaz ihracatına başlanmıştır. 2020'de ise TANAP'ın devamı olan Trans Adriyatik Hattı (TAP) ile Avrupa'ya doğalgaz ihracatı gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı da 2018'den itibaren TANAP'a birleştirilmiştir. Azerbaycan gerçekleştirdiği sınır-ötesi büyük çaplı projeler ile enerji alanında bölgesel olarak güçlenmeye başlamıştır. Güney Kafkasya bölgesinde enerji üssü olarak bilinen Azerbaycan bu projeler sayesinde uluslararası arenada da saygın aktör haline gelmiştir. Ayrıca Azerbaycan son dönemde Avrupa'nın enerji güvenliğinin sağlanmasında güvenilir bir partner olarak öne çıkmıştır.

Bu arada, Azerbaycan enerji alanında Hazar bölgesinde de bazı sorunlar yaşamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Hazar'a kıyıdaş beş ülke Azerbaycan, Rusya, Kazakistan, İran ve Türkmenistan arasında Hazar'ın statüsü ve buradaki kaynakların paylaşımıyla ilgili anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Burada, bir tarafta Azerbaycan ve Kazakistan, diğer tarafta ise Rusya, İran ve Türkmenistan ekseni ortaya çıkmıştır. İran ve Türkmenistan'ın Azerbaycan'a ait olan bölgede keşfedilen yataklarda hak iddia etmesi olayları daha da şiddetlenmiştir. Bu sorun yakın tarihe kadar çözülememiş olsa da 2018'de yapılan Hazar Zirvesi'nde sonlanmıştır. Hatta Azerbaycan ile Türkmenistan 2020'de imzaladıkları bir anlaşma ile Hazar'daki ihtilaflı bir bölgede ortak çalışma kararı almışlardır.

Azerbaycan ekonomisini üç döneme ayırmak mümkündür. 1991-1994 arası dönemde ekonominin ciddi oranda gerilediği ve ülkenin bir buhran içinde olduğu söylenebilir. Bu dönemde üretimin yavaşlaması ve Bakü yönetiminin yeterli düzeyde bağımsız devlet yönetimi tecrübesinin olmaması, içerde ve dışarda meydana gelen sorunlar, ülkenin eski Sovyet cumhuriyetleriyle ekonomik bağlarının kopması vb. nedenler göz önünde bulundurulduğunda durum daha iyi anlaşılabilir. 1995-2000 arası dönemde ise artık taşlar yerine oturmaya başlamış ve ülke toparlanmaya başlamıştır. Bu dönemdeki siyasal toparlanma göreceli de olsa iktisadi istikrarı getirmiştir. Ekonomik alanda ülke istikrarlı bir şekilde büyümeye başlamış ve diğer aktörlerle ilişkileri üst seviyelere çıkarmıştır. Kaos dönemini atlatan Bakü yönetimi artık küresel ve bölgesel düzeyde işbirlikleri kurarak ülkenin gelişmesi için gerekli adımları atmaya çalışmıştır.

2000'li yıllara gelindiğinde ise Azerbaycan artık yükseliş dönemine geçmeye başlamıştır. Özellikle petrol ve doğalgaz üretiminin artması ve bu kaynakların dünya piyasalarında aşırı fiyatlanması mali olarak Azerbaycan'ı güçlendirmiştir. Bunun yanı sıra Batılı aktörlerle yapılan anlaşmalar ve ülkeye giren doğrudan yabancı yatırımların ciddi oranda yükselmesiyle Azerbaycan ekonomik alanda gelişmeye başlamıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan'da enerji kaynakları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğrusal olduğu bu çalışmada da teyit edilmiştir.

Azerbaycan'da makro-ekonomik göstergelere bakıldığında burada petrol fiyatlarındaki ani iniş çıkışların ve dünyadaki ekonomik krizlerin etkisi görülebilir. Örneğin 2016 yılında enerji fiyatlarındaki yaşanan düşüş zamanı GSYH büyüme oranı -%3 iken enflasyon oranı %12'lere yükselmiştir. Azerbaycan'da GYSH büyüme oranlarına bakıldığında bağımsızlık sonrası dönemde oranlarda herhangi bir artış olmadığı tam tersine azalma yaşandığı, 1996'dan itibaren ise oranların olumlu yönde arttığı görülmektedir. Ülkenin GSYH büyüme oranları hızla artmaya devam ederken 2006'da en üst seviyeye ulaşarak %34.50 olmuştur. O tarihten itibaren azalmaya başlayan GSYH büyüme oranı 2016'da petrol fiyatlarındaki düşüşle negatif olmuş, günümüzde ise %5 civarındadır. Enerji ihracatının artmasıyla ekonomik alanda kalkınmaya başlayan Azerbaycan'da resmi rakamlara göre enflasyon oranı 1996'da %20 civarında iken 2000'lerin başında bu rakam %2 civarında olmuştur. 2005 sonrası yeniden yükselen enflasyon oranları 2008 kriziyle yine %20'lere ulaşmış ancak Merkez Bankası'nın uyguladığı mali politikaları ile 2009'da %1.46'ya düşürülmüştür. 2015 sonrasında yeniden yükselen enflasyon oranı 2018'de %2'lere indirilse de günümüzde %13 civarındadır.

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra enerji kaynaklarının üretiminin ve ihracatının hızlanması için yeni işbirlikleri kurmaya çalışmış ve çeşitli ülkelerden yabancı yatırım çekmeye çalışmıştır. Yabancı yatırım çekilmesi için yasal alt yapılar hızla hazırlanmıştır. Bu bağlamda, 1992'de "yabancı yatırımların korunması"yla ilgili çıkarılan kanun önemli bir yere sahiptir. 1994-2000 yılları arasında yabancı şirketler Azerbaycan'a 5.9 milyar dolarlık yatırım yapmıştır. Doğrudan yabancı yatırımların yaklaşık %73'ü petrol sanayisinde kullanılmıştır. 2010 yılına gelindiğinde bu rakam 54.2 milyar dolar, 2020'de ise 90.7 milyar dolara yükselmiştir. Yatırımlar ağırlıklı olarak enerji alanında olmuştur.

Azerbaycan'ın 1994'te kabul ettiği para birimi olan Manat 1996'dan itibaren değer kazanmaya başlamıştır. Milli Bankanın yürüttüğü para politikaları ile 1998-2014 yılları arasında dolar karşısında değerini koruyan Manat 2014'ten sonra petrol fiyatlarının düşmesiyle devalüe edilmiştir. Bu dönem bütçe açığı meydana gelmiş ve ulusal rezervler azalmıştır. 2014'te 13 milyar dolar olan Merkez Bankası rezervleri 2015'e gelindiğinde 5 milyar dolara inmiştir. Yine aynı dönem SOFAZ rezervlerinde düşüş yaşanmış, 2014'te 37 milyar dolar olan rezervler 2015'te 33 milyar dolara olmuştur.

Petrol ve doğalgaz kaynaklarının tükenebilir enerji kaynakları olması uzun vadede ülke ekonomisi için ciddi tehdit olarak görülmüştür. Bu nedenle, Bakü yönetimi petrol dışı sektörlerin canlanması için diğer alanlarda yatırımlar yapmaya başlamıştır. Bu doğrultuda enerji gelirlerinin verimli kullanılması ve bütün gelir giderlerin şeffaf biçimde olması için 1999'da SOFAZ kurulmuştur. Enerji projelerinin finansmanının sağlanması, petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi, yurtdışında eğitim harcamaları, ülkenin savunma harcamaları, bütçe açığının kapatılması vb. alanlarda bu fonun rezervleri kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra SOFAZ uluslararası mali kuruluşlarla da işbirliği yaparak devlet bütçe planlamalarında

tavsiyeler almaktadır. Ayrıca bir yatırım fonu olan SOFAZ, yurtdışında ve içerde çeşitli alanlarda yatırımlar yapmakta ve yeni projeler gerçekleştirerek ülke gelirlerini artırmaktadır.

Bu arada, çok yönlü dış politika anlayışı Azerbaycan'ın diğer aktörlerle ilişkileri geliştirmesi ve uluslararası arenada yeni ortaklıklar kurabilmesi için Azerbaycan'a fırsatlar yaratmıştır. Türkiye ve Batılı aktörlerle ilişkileri üst seviyelere çıkaran Azerbaycan bölgesel aktör olarak işbirliklerine açık olmuştur. Şöyle ki Azerbaycan'ı Batılı aktörlerle yaklaştıran en önemli unsurun sahip olduğu enerji kaynakları olduğu görülmektedir. Özellikle GGK projesi sayesinde 2020'den itibaren Avrupa'ya doğalgaz ihracatının başlamasıyla Azerbaycan ve Avrupa'nın bir takım ülkeleri arasında ilişkiler daha da anlam kazanarak güçlenmiştir.

Şubat 2022'de Rusya-Ukrayna savaşının çıkmasıyla Azerbaycan Avrupa'ya doğalgaz ihracat hacmini artırmış, önümüzdeki süreçte bu miktarın daha da artırılması ve yeni bir doğalgaz boru hattının inşasıyla ilgili istişareler yapılmıştır. 2022'de Avrupa Birliği üst düzey yöneticileri Azerbaycan'a sık sık ziyaretlerde bulunarak enerji alanında işbirliğini geliştirmek için temaslarda bulunmuşlar. Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanı Aliyev de Avrupa'ya davet edilerek en yüksek seviyede ağırlanmıştır.

Azerbaycan'ın piyasa ekonomisine geçerek liberal ekonomi politikaları izlemesi ve enerji alanındaki ortaklıkları sayesinde ekonomisi toparlanmıştır. Akabinde küresel ölçekte saygınlığı artarak tanınırlık kazanmıştır. Zira Bakü yönetimi diğer aktörlerle işbirliği yaparak dengeli siyaset yürütmüştür. Ayrıca sadece ekonomik ve siyasi olarak değil askeri alanda da gelişmeye başlayan Azerbaycan işgal edilmiş topraklarının büyük bir kısmını 2020 yılında gerçekleşen İkinci Karabağ Savaşı'nda geri almıştır. 1990'lı yıllara kıyasla Azerbaycan'ın ekonomik, siyasi ve askeri olarak büyük bir dönüşüm yaşadığı açıkça görülmektedir. Bu dönüşümün en önemli sebebinin de enerji kaynakları olduğu açıktır.

KAYNAKÇA

Abbasova, O. "1920-1922-ci İllərdə Azərbaycan SSR-nin Xarici Ölkələrlə İqtisadi Əlaqələrində Konsessiyanın Rolu*", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* Cilt 10, Sayı 1, (2023), 394-409.

Adnan, M. "Foreign Policy and Domestic Constraints: A Conceptual Account", *South Asian Studies,* Cilt 29, Sayı 2, (2020), 657-675.

Ağayev, S. "Düşük Enflasyon Döneminde Azerbaycan'da Fiyatlar Genel Düzeyi Ve Para Arzı İlişkisi" , *Akdeniz İİBF Dergisi,* Cilt 12, Sayı 23, (2012), 135-155.

Aktemur, C. "An Overview of Natural Gas as an Energy Source for Various Purposes", *Internatıional Journal Of Engineering Technologies,* Cilt 3, Sayı 3, (2017), 91-104.

Alam, M. S. "Economic Growth with Energy", Munich Personal RePEc Archive, 2006.

Alcott, B. "Jevons Paradox", *Ecological Economics,* Cilt 54, Sayı 1, (2005), 9-21.

Alıcı, S. K. "Covid-19 Pandemisinin Azerbaycan'ın Makroekonomik Göstergelerine Etkisi", *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (2022), 28-43.

Aliyev, M. "The EU-Azerbaijan Relations in the Gas Transporting Sector", *Language, Culture, Politics. International Journal,* Cilt 1, Sayı 7, (2022), 205-218.

Anbar, Adem ve Javid Suleymanlı, "Azerbaycan'da Doğrudan Yabancı Yatırımları Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Uygulama", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı 57, (2016), 101-114.

Şentürk, A. "International Economic Relations Of Azerbaijan And Investments", *İpek Yolu Dergisi,* Sayı 1, (2023), 115-121.

Aliyev, K. Sugra Humbatova ve Natig Hajiyev Gadim-Oglu. "How Oil Price Changes Affect Inflation in an Oil-Exporting Country: Evidence from Azerbaijan", *Sustainability,* Cilt 15, Sayı 7, (2023).

Amirbek, A. "Soğuk Savaş Sonrasında Hazar'ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıdaş Devletler'in Yaklaşımları Açısından Analizi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* Sayı 46, (2015), 23-48.

Aras, O. N. *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*. İstanbul, Derin Yayınları, 2001.

Aras, O. N. *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz.* Bakü, Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003.

Aras, O. N. "Asrın Anlaşması ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi", *Akademik Araştırmalar Dergisi,* Sayı 30, (2006), 41-59.

Aras, O. N. Elchin Suleymanov, ve Ayaz Zeynalov. “Azerbaycan’ın Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi”, *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi,* Cilt 2, Sayı 2, (2012), 1-28.

Aydın, Ü. S. “COVID-19 Pandemic and Azerbaijan’s Economy: Policy Lessons in Hard Times”, *Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences,* Cilt 20, Sayı 1, (2022), 103-120.

“Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”, https://www.e-qanun.az/framework/13373 (02.07.2023).

“Azerbaycan ve Türkmenistan Hazar'daki 'Dostluk' Petrol Yatağının Ortak İşletilmesi Konusunda Anlaştı”, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ve-turkmenistan-hazardaki-dostluk-petrol-yataginin-ortak-isletilmesi-konusunda-anlasti/2118146 (28.06.2023).

Azimov, A. “European Energy Policy and the Euazerbaıjan Energy Cooperatıon”, *Journal of Comparative Politics,* Cilt 14, Sayı 1, (2021), 71-90.

Aziz, H. ve Shahmar Pashayev, “Azerbaycan 2015 Devalüasyonunun Reel Ekonomi Ve Bankacılık Sektörü Üzerindeki Etkileri”, *Uluslararası Finansal Ekonomi ve Bankacılık Uygulamaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, (2020), 32-48.

Babalı, T. “Implications of The Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project*”, Perceptions: Journal of International Affairs,* Cilt 10, Sayı 4, (2005), 29-60.

Bagher, A. M. “Hydroelectric Energy Advantages and Disadvantages”, *American Journal of Energy Science,* Cilt 2, Sayı 2, (2015), 17-20.

Bagirov, S. “Azerbaijani Oil: Glimpses of a Long History”, *Perceptions: Journal of International Affairs,* Cilt 1, Sayı 3, (1996).

Balat, M. “Influence of Coal as An Energy Source on Environmental Pollution”, *Energy Sources, Part A: Recovery, Utilization, and Environmental Effects,* Cilt 29, Sayı 7, (2007), 581-589.

Barnes, D. Ve Michael Toman, “Energy, Equity and Economic Development”, *Economic Development and Environmental Sustainability: New Policy Options 245, (*2006).

Beşikçi, S. Ö. “Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* Cilt 16, Sayı 2, (2016).

Bozkurt, Y. ve Ahmet Kurtoğlu, “Yenilenebilir Enerji Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi,* Cilt 30, Sayı 2, (1980), 93-104

Bucknell, H. *Energy and the National Defense.* University Press of Kentucky, 2014.

Cafersoy, N. *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası.* Ankara: ASAM Yayınları, 2001,

Carley, S. Sara Lawrence, Adrienne Brown, Andrew Nourafshan, ve Elinor Benami, "Energy-Based Economic Development", *Renewable and Sustainable Energy Reviews,* Cilt 15, Sayı 1, (2011), 282-295.

Chow, Jeffrey, Raymond J. Kopp, ve Paul R. Portney, "Energy Resources and Global development", *Science,* Cilt 302, Sayı 5650, (2003), 1528-1531.

Çiçekçi, Ceyhun "İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Işığında İsrail-Azerbaycan İlişkileri: Yapısal ve Analitik Bir Çerçeve", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi,* Cilt 23, Sayı 2, (2021), 267-285.

Cohen, A. .*Caspian Gas, TANAP and TAP in Europe's Energy Security*. Instituto Affari Internazionali, 2013.

Costanza, R. .*Ecological Economics: The Science And Management Of Sustainability*. *Columbia* University, 1992.

Czech, K. ve Ibrahim Niftiyev, "The Impact of Oil Price Shocks on Oil-Dependent Countries' Currencies: The Case of Azerbaijan and Kazakhstan", *Journal of Risk and Financial Management,* Cilt 14, Sayı 9, (2021), 431.

Çolakoğlu, S. "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu.", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* Cilt 53, Sayı 1, 1998.

Demir, N. ve Pelin Baş"Avrupa Birliği'nin Enerji Sorunsalında Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Yeri Ve Geleceği", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3, (2020), 806-831.

Deniz, T. "Enerji Diplomasisi Açısından Siyasallaşan Mekân, Hazar: Statü ve Paylaşım Sorunu", *Türk Coğrafya Dergisi,* Sayı 62, (2014), 29-38.

Dittmar, M. "Nuclear Energy: Status and Future Limitations", *Energy,* Cilt 37, Sayı 1, 2012, 35-40.

DOD, U. S. "Energy for the Warfighter: the Operational Energy Strategy, Assistant Secretary of Defense. Operational Energy Plans and Programs, U.S. Department of Defense. 2011".

Dikkaya M. ve Bayram Veli Doyar, "Causality Among Oil Prices, GDP and Exchange Rate: Evidence from Azerbaijan and Kazakhstan", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (Bilig),* Sayı 83, (2017), 79-98.

Düzgün, R. *Tek Dönemlik Ekonomi Dersleri için Genel Ekonomi.* Seçkin Yayınları, 2015.

Elmas, M. "Petrol Endüstrileri Ve Petrol İhraç Eden Ülkeler", *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt 1, Sayı 3, (2019), 29-41.

Emeklier , B. ve Nihal Ergül, "Petrolün Uluslararası İlişkilerdeki Yeri: Jeopolitik Teoriler Ve Petropolitik", *Bilge Strateji Dergisi,* Cilt 2, Sayı 3, (2010), 59-85.

Engdahl, F. "Oil and the Origins of the 'War to Make the World Safe for Democracy" 2007.

Engin, N. "Nükleer Enerji Gelecekteki Enerji İhtiyacına Çözüm Olabilir mi?", *Marmara Coğrafya Dergisi,* Sayı 27, (2013), 575-591.

Erkal, H. Y. "Enerji Güvenliğine Yönelik Tehditler Ve Enerji Güvenliği Politikalarındaki Değişim", *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt 2, Sayı 2, (2018), 63-78.

Euronews. EU agrees deal with Azerbaijan to double gas exports by 2027", https://www.euronews.com/my-europe/2022/07/18/von-der-leyen-heads-to-azerbaijan-to-secure-new-gas-import-deal (15.07.2023).

Fîță, D. N. "Strategic Energy Resources–Tool of Political and Energy Pressure", *Recent Trends in Arts and Social Studies*, Cilt 1, (2023).

Fulkerson, W. Roddie R. Judkins ve Manoj K. Sanghvi, "Energy from Fossil Fuels", *Scientific American,* Cilt 263, Sayı 3, (1990), 128-135.

Fond, "Beynəlxalq Təşkilatlarla Əməkdaşlıq", .https://oilfund.az/fund/relations/collaboration (30.06.2023).

Fond, "Fond Tarihi", https://www.oilfund.az/fund/about/history (25.07.2023).

Gasparotto, Juciano, and Kátia Da Boit Martinello, "Coal as an Energy Source and Its Impacts on Human Health", *Energy Geoscience,* Cilt 2, Sayı 2, (2021), 113-120,

Habibbeyli, A. "Reconsidering Azerbaijan's Foreign Policy on the 25th Anniversary of Restored Independence", *Perceptions: Journal Of International Affairs,* Cilt 22, Sayı 1, (2017), 29-48.

Hacızade, M. *Azərbaycanın Təbii Qaz Potensialı: Reallıqlar Və Virtual Cizgilər*. Elm Yayınları. 2001,

Han, E. ve Ayten Ayşe Kaya, *Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika.* Nobel Akademik Yayıncılık, 2006.

Hashimova, K. "The Effect of Oil Price Fluctuations on the Exchange Rate of the National Currency of Azerbaijan: Assessment of the years 2014-2017", *Center for Economic and Social Development*, (2017).

Hatipoğlu, E. "Enerji Güvenliği" Güvenlik Yazıları Serisi, (2019).

"Hazar Denizi'nin Statüsü 20 Yıllık Müzakereler Sonunda Belli Oldu", https://tr.euronews.com/2018/08/12/hazar-denizi-nin-statusu-20-yillik-muzakereler-sonunda-belli-oldu (28.06.2023).

Herzog, Antonia V., Timothy E. Lipman ve Daniel M. Kammen, "Renewable Energy Sources", *Encyclopedia of Life Support Systems,* Cilt 76, (2001).

"Heydər Əliyevin Neft Strategiyası" https://azerbaijan.az/related-information/13, (09.06.2023).

Humbatova, S. "Analysis of the Oil, Price and Currency Factor of Economic Growth in Azerbaijan", *Entrepreneurship and Sustainability Issues,* Cilt 6, Sayı 3. (2019),1335

Hübner, G. "Foreign Direct Investment in Azerbaijan- the Quality of Quantity", *Caucasus Analytical Digest,* (2011).

Hüseynova, N. "Azərbaycanda İctimai-Siyasi Fikrin Formalaşmasında Neft Amili" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* Cilt 6, Sayı 5, (2019), 288-300.

Ibrahimov, M. "Evaluation of Tanap and Tap Projects Efficiency: "Diversification of The Gas Supply for The European Union's Energy Security – Caspian and Central Asian Gas", *Economic and Social Development: Book of Proceedings,* (2019), 779-785.

Ibrahimov, R. "Azerbaijan Energy Strategy and The Importance of the Divercıfication of Exported Transport Routes", *Journal of Qafqaz University,* Cilt 29, (2010).

Ibrahimov, R. *Linking the Caspian to Europe: Repercussions of the Trans-Anatolian Pipeline. Rethink Institute,* 2012.

Ibrayeva, A. "Energy Export Potential in the Caspian Region and its Impact on EU Energy Security", *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences,* Cilt 25, Sayı 2, (2017), 127-140.

IMF. Azerbaijan Republic: Recent Economic Developments, 1998, https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/1998/cr9883.pdf (28.06.2023).

Ipek, P. "Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security", *The Middle East Journal,* Cilt 63, Sayı 2, (2009), 227-239.

Ismailzade , F. ve Svante E. Cornell, "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Azerbaijan", *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to The West*, (2005), 61-84.

İsmayılov, A. "Gelişmekte Olan Ülkelerin İktisadi Kalkınmasında Yabancı Yatırımların Rolü: Azerbaycan Değerlendirmesi", *TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt2, Sayı 5, (2010), 83-91.

Jevons, W. S. “The Coal Question”, *In The Economics of Population*, Routledge, 2018, 193-204.

Jhingan, M. L. *The Economics of Development and Planning*. Vrinda Yayınları, 2022.

Kalaycı, İ. “Kafdağı’nın Önündeki Ekonomi: Modernleşen Azerbaycan”, Avrasya Etüdleri, Cilt 44, Sayı 2, (2013), 27-56.

Kapusuzoglu, Ayhan, Xi Liang ve Merve Karacae Ulusoy “The Dynamic Interactions of World Natural Gas Markets”, *Journal of Business, Economics and Finance*, Cilt 5, Sayı 3, (2016), 267-273.

Karbuz, Sohbet “The Legal Status of The Caspıan Sea: Implıcatıons on Caspıan Resources Development and Transport”, *Energy Policy Turkey,* Sayı 2, (2016), 62-69.

Kaya, K. ve Erdem Koç, “Enerji Kaynakları - Yenilenebilir Enerji Durumu”, *Mühendis ve Makine Dergisi*, Cilt 56, Sayı 668, (2015), 36-47.

Kechichian, J., & Karasik, T. (1995). The Crisis in Azerbaijan: How Clans Influence the Politics of an Emerging Republic. Middle East Policy,, 67-68.

Kelkitli, F. A. “Russia's Caspian Policy: Efforts to Hold Ground in a Contested Region”, *Gazi Akademik Bakış,* Cilt 12,Sayı 24, (2019), 69-89.

Khanna, N. “On The Economics of Non-Renewable Resources”, *Binghamton University Department of Economics Workink Paper* 102, (2001).

Kocatürk, Ahmet Selim ve Yalçın Ünsan, “Rüzgâr Enerji Santrallerinin Tarihsel Gelişimi ve Açık Deniz Rüzgâr Enerji Santrallerinin Tipleri”, *İstanbul Teknik Üniversitesi, Gemi İnşaatı ve Deniz Bilimleri Fakültesi Dergisi,* Sayı 2, (2015), 3-16.

Korin, A. ve Gal Luft, “Yine mi Enerji Krizi? Enerji Güvenliği Arayışı”, İstanbul, *Profil Yayıncılık,* (2008).

Köten, F. “Boru Hattı Projelerinin Hazar Havzası Jeopolitik ve Jeoekonomisindeki Rolü”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi,* Cilt 2, Sayı 1, (2013), 65-84.

Kronenberg, T. “Should We Worry about the Failure of the Hotelling Rule?”, *Journal of Economic Surveys*, Cilt 22, Sayı 4, (2008), 774-793.

Longwell, John, P. Edward S. Rubin, ve J. Wilson, “Coal: Energy for the future”, *Progress in Energy and Combustion Science,* Cilt 21, Sayı 4, (1995), 269-360.

Lovıns, A. B. “*DOD’s Energy Challenge as Strategic Opportunity”*, (2010).

Mıdstream, Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK), https://www.socarmidstream.az/az/project/scp/#overview (18.06.2023).

Mıdstream, Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP). https://www.socarmidstream.az/az/project/tanap/#cover (22.06.2023).

Milliyet. "Azerbaycan'da Büyük Doğalgaz Rezervi Bulundu", https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/azerbaycanda-buyuk-dogalgaz-rezervi-bulundu-1436882 (12.06.2023).

Mukhtarov, Shahriyar, Sannur Aliyev ve Javid Zeynalov, "The Effect of Oil Prices on Macroeconomic Variables: Evidence from Azerbaijan", *International Journal of Energy Economics and Policy*, Cilt 10, Sayı 1, (2020), 72-80.

Murinson, A. "Azerbaijan–Turkey–Israel Relations: The Energy Factor", *Middle East Review of International Affairs*, Cilt 12, Sayı 3, (2008), 47-64.

Murphy, D. ve Charles As Hall, C. "Energy Return on Investment. Peak Oil, and The End of Economic Growth" *Annals of the New York Academy of Science*, Cilt 1219, Sayı 1, (2011), 52-72.

Nassibli, N. "Azerbaijan's Geopolitics and Oil Pipeline Issue", *Perceptions: Journal of International Affairs*, Cilt 4, Sayı 4, (1999).

"Neft Sənayesinin İnkişaf Tarixi" https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi (20.05.2023).

OECD. Development in Eastern Europe and the South Caucasus. 2011, https://www.oecd-ilibrary.org/development/development-in-eastern-europe-and-the-south-caucasus_9789264113039-en (29.06.2023).

Oğan, S. "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı", *Avrasya Dosyası,* Cilt 7, Sayı 2, (2001), 143-183.

Oktav, Ö. Z. "American Policies Towards the Caspian Sea and the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline", *Perceptions: Journal of international Affairs,* Cilt 4, Sayı 1, (2005), 17-34.

Orosz, M. "Photovoltaics and Concentrating Solar Power: Why Hybridization Makes Sense", *Society of Photographic Instrumentation Engineers Newsroom* 1, (2015).

Painter, D. S. "The Marshall Plan and Oil*", Cold War History,* Cilt 9, Sayı 2, (2009), 159-175.

Painter, D. S. "Oil and Geopolitics: The Oil Crises of the 1970s and the Cold War", *Historical Social Research,* Cilt 39, Sayı 4, (2014), 186-208.

Pamir, N. "Enerji Politikaları ve Küresel Gelişmeler", *Stratejik Analiz Dergisi,* Cilt 6, Sayı 68, (2005), 57-73.

Pomfret, R. “Resource Management and Transition in Central Asia, Azerbaijan, and Mongolia”, *Journal of Asian Economics*, Cilt 23, Sayı 2, (2012), 146-156.

Qarayev, S. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Neft Siyasəti” Xalq Qəzeti, 2008.

Qurbanov, İ. “Hazar Havzasında Stratejik Oyunlar: Hukuki Statü Sorunu ve Uluslararası Enerji Politiği”, *TURAN-SAM*, Cilt 3, Sayı 12, (2011), 4-16.

Rahimov, Vugar, Shaig Adigozalov ve Fuad Mammadov. *Determinants of Inflation in Azerbaijan.* Baku: Azerbaijan: Central Bank of the Republic of Azerbaijan, 2016.

Rosenberg, N. “The Role of Electricity İn İndustrial Development”, *The Energy Journal*, Cilt 19, Sayı 2, (2009).

Rustamov, A. ve Nazim Hajiyev, “How Oil Price Drops Are Reflected By İmported İnflation in Azerbaijan?” *International Journal of Energy Economics and Policy*, Cilt 9, Sayı 2, (2019), 182-193.

Samaras, Constantine, William J. Nuttall, and Morgan Bazilian., “Energy and the Military: Convergence of Security, Economic, and Environmental Decision-Making”, *Energy Strategy Reviews*, Cilt 26, (2019), 100409.

Saray, M. O. “Doğrudan Yabancı Yatırımlar İstihdam İlişkisi: Türkiye Örneği”, *Maliye Dergisi*, Cilt 161, Sayı 2, (2011), 381-403.

Seferov, R. “Azerbaycan’da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı 18, (2005), 285-297.

Sen, A. “The Concept of Development”, *Handbook of Development Economics*, Cilt 1, (1991), 9-26.

Sevim, T. V. “Importance of TANAP in Competition Between Russia and Central Asia”, *International Journal of Energy Economics and Policy*, Cilt 3, Sayı 4, (2013), 352-359.

SOCAR. “Bakı-Novorossiysk”, https://socar.az/az/page/baku-novorossiysk-pipeline (15.06.2023).

SOCAR. “Bakı Tbilisi Ceyhan (BTC) Neft İxrac Boru Kəməri”, https://www.socarmidstream.az/az/project/btc/#cover (16.06.2023).

SOCAR. Azerbaycan Petrol ve Gaz Tarihçesi”, https://www.socar.com.tr/tarihce-1900 (25.04.2023).

SOCAR. “Bakı-Supsa”, https://socar.az/az/page/baku-supsa-pipeline (15.06.2023).

Solak, A. O. “Petrol Fiyatlarını Belirleyici Faktörler”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi,* Cilt 4, Sayı 2, (2012), 17-124.

Soligo, Ronald ve Amy Myers Jaffe “The Economics of Pipeline Routes: the Conundrum of Oil Exports from the Caspian Basin”, *In Energy in the Caspian Region: Present and Future*, 2002, 109-132.

Söker, Çağlar, "Dağlık Karabağ Sorunu 'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt 8, Sayı 16, (2017), 555-574.

Spatharou, A. "The Political Role of Oil in Azerbaijan, 1989–1994", *Journal of Southern Europe and the Balkans,* Cilt 4, Sayı 1, (2002), 29-35.

Stern, D. "Energy and Economic Growth", *İn Routledge Handbook Of Energy Economics,* 2019, 28-46.

Strüver, Georg ve Tim Wegenast "The Hard Power of Natural Resources: Oil and the Outbreak of Militarized Interstate Disputes", *Foreign Policy Analysis,* Cilt 14, Sayı 1, (2018), 86-106.

Sumner, Andy ve M. A. Tribe. "International Development Studies: Theories and Methods in Research and Practice", *Internasjonal P,* (2008).

TAP. "The Southern Gas Corridor", https://www.tap-ag.com/about-tap/the-big-picture/the-southern-gas-corridor (20.06.2023).

Taştan, V. "Güney Gaz Koridoru: Yeni Enerji Düzeninde Avrupa Enerji Güvenliği, Rusya, Türkiye ve Güney Kafkasya Üzerine Oyun Teorik Uygulama", http://politikaakademisi.org/2013/11/15/guney-gaz-koridoru-yeni-enerji-duzeninde-avrupa-enerji-guvenligi-rus (10.06.2023).

Tester, J. W. "The Future of Geothermal Energy: Impacts of Enhanced Geothermal Systems (EGS) on the United States in the 21st Century", *Geothermics,* Cilt 17, Sayı 5-6, (2006), 881-882.

Todaro, Michael P. ve Stephen C. Smith. *Economic Development.* Pearson UK, 2020.

Toprak, N. G. "Avrasya Doğalgaz Boru Hattı Projeleri Özelinde Kafkasya Üzerine Bir Değerlendirme", *International Conference on Eurasian Economies,* 2013.

Turan, İ. "Avrupa Enerji Güvenliği Açısından Hazar Havzasının Artan Önemi: Rusya-Ukrayna Savaşı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı 15, (2022), 179-202.

Valiyev, Anar ve Narmina Mamishova. "Azerbaijan's Foreign Policy towards Russia since Independence: Compromise Achieved. *Southeast European and Black Sea Studies,* Cilt 19, Sayı 2, (2019), 269-291.

Valiyev, Javid. "Foreign policy of Azerbaijan in 25 Years of Independence: Priorities, Principles and Achievements", *Baku: Caucasus International,* (2017).

Walker, M. "Concept of Energy", *Centre Daily Times.* 1996.

Warren, J. "The Nature of Energy", *European Journal of Science Education,* Cilt 4, Sayı 3, (1982), 295-297

Wrigley, E. A. “Energy and the English Industrial Revolution”, *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical. Physical and Engineering Sciences,* Cilt 371, Sayı 1986, (2013).

Yılmaz, R. “Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* Cilt 5, Sayı 2, (2010), 69-93.

Yüce, Ç. K. *Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele.* Ötüken Neşriyat, 2006.

Zulfigarov, Farid ve Matthias Neuenkirch, “Azerbaijan and its Oil Resources: Curse or Blessing?”, *Research Papers in Economics,* Sayı 11/19, (2019).